

S. 1000/b 15076 b

# JEREMIA ÉS KORA

TANULMÁNY  
AZ ÓTESTAMENTUMI KIJELENTÉS KÖRÉBŐL

IRTA:

**NAGY ANDRÁS**

NYÁRÁDSZENTBENEDEKI REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR

Kolozsvári ref. theol. fakultás  
könyvtára.

№. 404/928-29



CLUJ-KOLOZSVÁR

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1929

## I. A prófétákról. Helyük a szellemtörténelemben.

Ide-oda száz esztendeje, a theologusok, archeologusok jó része hévvel fordult Keletnek, hogy örökre elszenderült életkomplexumokat, kulturákat, jajjokat és ujjongásokat ébresszen azzal a reménységgel, hogy a feltárandó emlékek alapján megjavítható a hézagos történelem. A theologusok meg voltak győződve, hogy a cifra romok a legnagyobb titkokat fogják megfejtetni; eltűnnek különösen az ótest.-i szent iratok nagy, „botránkoztató“ ellentmondásai. A 19. század e téren is *lelket* veszített, mikor a kijelentést pusztán *irodalom-má*, az Igét csak *történetté* gyengítette, és hitte, hogy a feltárt romokban újra megleli magát; valami újat, jobbat talál a tradícióknál. A lelkesedés már eredmény volt és biztos szempont; az Ótest. szerény, alázatos írói meggyanusítva, a kritika törvényszéke elé állítva, maghazudtolva, íteltettek el. Az Ige emlékké lön, nem volt próféta, a ki prófétáljon s ha volt, nem hallgatták meg; a racionalizmus száraz kútba dobta ép' azt, aminek megismerésére oly keservesen vágyakozott. Lényeges volt a cáfolás mindenre, ami eddig tradicionálisan igaz volt. A theologusok is divatosan *kifelé* nyultak, a „*lát-hatót*“ fényesítették, igazították.

Az Ószöv. *nagyjai* felé kevesen nyultak, pedig ezek a magános árva nagyságok jó részt felfedezetlenül vártak. Ők nem temetkeztek a romok alá, nem rejtőztek bábeli agyagtáblák cifraságaiba; emberszivekbe rejtőztek; halhatatlanságukat mindannyiszor bizonygatták, valahányszor egy népvagy kulturközösség örvendett vagy zokogott, elbukott vagy újjászületett. A *próféták felé az út befelé vezet — soha sem kifelé.* A feltárt emlékek fagyosak, némák; fagyott madárkák; — keblünkbe, szívünk mellé tartva megszólalnak; holtan ellentmondanak, megelégedve Isten örök kijelentését zengik. Tehát csak az ember, az író, az írástudó téved, Isten soha —

és ezerszer<sup>n</sup> téved az olvasó. Eltéved, félreértéseken, ellentmondásokon keresztül botorkálva rohanja útját a bűnbeeséstől Krisztus engesztelő áldozatáig.

Felfedezni a prófétákat! Nemcsak mint irodalmi nagyságokat, hanem mint látókat, a nézőket (ro'eh), akik nem jósolnak, hanem csak látnak, tisztán és kérlelhetetlenül, — látják a nép előhívását, tovaívelő pályáját, bukását, — illetve megdicsőülését. Nem mondhatnak semmit, ha nem látnak (I. Kir. 22:14) s ha látnak, belső tűz perzseli ki keblükből azt, amit Jahveh üzent. Születésük titok jó részben, *életük kezdete az elhívás*, a könyörtelen parancs: „névszerint ismerlek“, — „eredj és mondd meg az én népemnek, — „kiáltás Jeruzsálem füleibe“, — „ne félj tőlük“, — „én veled“, — „azaz Ben-ned vagyok“. (Jézus.)

Ha azt mondjuk, hogy a próféták is öntudatlanul éltek korukat, már eltévedtünk. Nem delphii jósek ők, akik sohasem voltak próféták, akiknek önkivületi állapotuk mellett ravaszságuk, diplomáciájuk volt az, ami isteninek, ill. prófétainak volt nevezhető, és amivel itt-ott az Ószöv. dervisprófétáinál is vagy az apokalyptikusoknál találkozunk. (I. Kir. 22:6.) A dervisek és ószöv.-i szellemrokonok csak született pártpolitikusok voltak. A próféták ébren voltak, tragikusan ébren. Az „isteni“ nem védelmező, mágikus erő volt számukra, hanem üldöztetésük, verettetésük, csúfoltatásuk kezdete és oka. Nem magukra erőszakolták a látást, az el volt rejtve előlük, ahogyan pillanatnyilag megmenthették volna testüket. Láttak mindent, amit Isten megmutatott számukra: látásukból nem esett ki a jelenvilág, sőt ép' abban volt a tudatos látásuk, hogy az érzéki világ minden rezzenése nem más, mint részszerint való kijelentés, — eszköz, mely Jahveh szavát hordozza. Nem külön jelek kellenek Isten végzését megállapítani, a kor, a környezet, a lét, az univerzum nem más, mint a jelek roppant összetalálkozása, kép, mely Isten momentán akaratát még a vakok számára is demonstrálja. Isten írja a képet, a próféta látja és megjelenti a maga módján, és pedig azt, amit Jahveh jónak és elérkezettnek lát. (Jes. 42 : 14.)

A próféta nem mesterség, nemcsak jövőmondás tehát, hanem *élettypus*. Új megjelenési forma és speciális, mert a próféták, — és ez az igazság, — *csak a választott népből választatnak ki*. Élettypus, mert egyedül áll, megértve és

üldözve, mint nehéz árnyék vagy fenyegető, de biztos végzet a nép tragédiájának döbbenetesebb pontjain. A „numinosum“ reájuk nézve nem jóakarató vendég, hanem az ember szellemi életének állandó, egyetlen és kicserélhetetlen tartalma. Nem tagja a társadalmának, melyben minden sajnálatosan törpe, minden *csak* emberi; nem fér bele korának jogrendjébe és paragrafusaiiba; nem a földi viszonylatok embere, akire a mondottak halálbüntetés terhe alatt kötelezők: a prófétákra nézve csak *az isteni* kötelező. Ami a közönséges ember számára csoda, az a prófétákra nézve természetes: a valóság megjelenése. Testi életük alárendelve eszmeviláguk transzcendens voltának, idegen, félelmetes megjelenésük végzetszerű, közönséges ember számára kínos, mint magának az Istennek, ill. Jahvehnak a megjelenése. Innen szomorú kimenetelük is, mert test szerint való emberek, akiket a vér (!) rettentően köt népükhöz. Izig-vérig izraeliták vagy zsidók, de nem a boldog tudatlanok, kiknek szemeik lefelé sűtvék, valóságnak vélve az árnyékvilágot. (calmaveth). A próféta lát, úgy mint Jahveh, és a látás szembefordítja népével, fájával, a földi viszonyokkal, saját magával is. Mondhatatlan hontalanság. Jahveh azonban nem ismer ellentmondást. A próféta mindig fenéig üríti a keserű poharat; prototypusa, embertypusa lesz az engedelmes embernek, részszerint való tagja az abszolút embernek.

E hontalanok *vallása* is egészen *külön valami*. Új, meghaladott vallás, mely alig, vagy *sehogysem összegezhető törvényvallássá*. Az ő vallásuk az életnek és a vallásnak örök érvényű formái a *hitben járó* emberek számára. *És el nem ért*, új formái. Mert ma is csodaszámba megy a próféták megjelenése, és ma is *csoda az*, amire rá lehet mondani, hogy *prófétái*.

Mondottuk, hogy a próféta sohasem csak jövőmondó, sőt a legtöbb esetben nem az. Nem az eljövendő történésekre; apró események kimenetelére fekteti a fősúlyt, amikor prófétál, hanem arra, hogy mit végzett Jahveh, — már régen, mit akar most, mit jelent ma az örökké érvényes végzése. A „debar-Jahveh“ akaratot, Igét, végzést, testamentumot jelent. Mit látott tehát az ótest.-i próféta? Azt, hogy csak egy Isten van, s az Jahveh, az örök „vagyok“. (Ex. 3:14.) A „volt“, „van“ és „lesz“ időtlen, grandiózus *indicativusa* ill. *actio imperfectaja*. Nem utolsó dolog, hogy a héber nyelvszellem is

ezt bizonyítja. Nem az univerzumba bordázott végzet, hanem olyan, „aki vagyok“, *olyan mint az ember, annak korlátai nélkül.* [A világ nem játékszer, nem az abszolút önkény szélyének a tárgya, hanem ennek a titáni akaratnak, a „*darbar*“-nak szemmel láthatóvá válása, elődomborodása, melynek mezzéjét, összetartó erejét Jahveh érzülete adja. Ezért ömlik szeretet minden teremtéssel a világba. Isten kezében örök terv van, melyet Isten már legyen szava előtt bevégzett okmányként oda mutatott a tovaörvénylő, (tehom) ásító semmiségnek, a „*tehom*“-nak. Ez az isteni okmány emberi viszonylatok között történelemmé csapódik, mint csillagos éjszakák harmattá csapódó hűvös lehelete. És amikor Assur a fenevad éhségével ront a kis népekre és azokat megsemmisítve, földből és emberből világbirodalmat gyúr; a próféták e hatalmas esemény analogiájára, — belepillantva a teremtés okmányába, meglátják minden idők leggrandiózusabb tényét, kimondják a legnagyobb gondolatot, az eljövendő világnézetek örök pillérét: *Assur eszköz.* (Jes. 10:5.). A nép, — a népek eszközök; a háborúk, a vérontások, a népek élete, történelmek, kezdetek, tragédiák és bukások csak eszközök és ezek mind Jahveh terveit hajtják végre (Jes. 55:8—11). Tehát a világ, — *a látható* — *az emberi*, itt — először és végérvényesen az örökkévalóság és a *személyes Isten szempontja alá* került, emelkedett, A „*testi*“ csak eszköz. *Assur is csak test.* A *szellemi a valóság.* A testi bukások, földi tragédiák utolsó, végtelenbe sikoltó mondata: De! „De felkelek“. „De a maradék megtér!“ „Csak a testet ölhetik meg.“ Itt kezdődik az emberiség történelmében a szellemi élet. A ótest.-i próféták minden idők legnagyobb problémáját oldották meg; látták meg, mely látás a maga végső deductióiban felmérhetetlen. Velük kezdődik a szellemtörténelem.

(Jeremiának a legfájdalmasabb jutott: ez igazságok tragikus érvényesülése népén és saját magán. Minden jajkiáltása egy-egy sor Isten örök végzéséből.

A szellemtörténelemnek három alapvető faenomenje van, melyek a világ és ember számára kijelentésként érkeztek. E három eseményben adatott az embernek és világának az, ami abszolút. Időtlen időkhöz e három faenomenhez tér vissza az időhöz kötött történelem. E három esemény: *a próféták, Jézus és a protestánsizmus.* E három esemény el nem választható egymástól mindaddig, míg *hitben járunk és nem látás-*

ban, mindaddig míg lelkünk alapjait keresnünk kell, míg hangsúlyozzuk, hogy a valóságos élethez, tehát a vallásos *Istenre és emberre van szükség*. Istenre azért, mert örökkévalóságra születünk, emberre azért, hogy Isten szeretetté lehessen teremtett világa számára, hogy az Isten szeretete a titkokat hordozó véges időben, a történelemben teljes legyen.

E három esemény mégis az *egy teljes kijelentés*, melynek maga Jézus ad jelentést és értéket. A próféták és protestantizmus lényegében azonos jelenségek. A prófétizmus *Jézus felé* tapogatózik, az absolutumok felé tör, melyekről még csak sejtelve van, — a protestantizmus *visszafelé* teszi meg ugyanezt az utat. Nincs a keresztyénség abszolutságának más *történeti* bizonyítéka, csak az, hogy a prot.-izmus visszafelé Jézushoz, tehát *előre, befelé és fölfelé* törekedett. A szellemi forradalmaknak is „előre“ a jelszava, pedig a protestantizmus szellemi forradalomnak is elég nagy volt, mert prófétai volt.

Mindenütt, ahol a keresztyénség cselekszik, a munka, a cél, a személyiségek e három történeti tényező által határozatnak meg. Szürke egyéni életünk sem menekülhet e meghatározó erőktől. Az egyéniségek életének alapkérdései között van, hogy az mennyiben *prófétai*; mert bármely hivatásunk van, annak betöltése vagy hideg, vagy meleg állásfoglalást kíván. Ez a jellegzője a hősiesség szolgálatnak, ami a maga megjelenésében lehet formai, de a megjelenő erők reálisak, lelkiek, önállítók és isteniek, tehát feltétlenek. És míg ez az Ószöv. prófétáinál parancs és harag, Isten szentséges felháborodása, addig a protestantizmus a harag másik oldalát *kegyelemnek* kívánja látni, amelyik szeret és megbocsát is, de amelyik egyben *hív is*. Ősi jogon, az Atya örök időktől fogva jogos és szerető gondja alapján.

E formai megjelenések természetesen csak a nyelv hebegése. Ezek mögött személyes tapasztalás áll, kifejezhetetlen látások tartalma, melyek véglegesen elfordítják tekintetünket a történések, a munka és a cselekvés értékétől. Nem azért cselekszünk, *hogy láthassunk*, hanem azért cselekszünk, *mert látunk*. E tudatos prófétai *kényszerűség*, ez *tiszta protestáns prófétaság*. A kényszerítő, akinek dicsőségét látjuk, láttuk és látni fogjuk: *Jézus, a Krisztus*. De míg csak gondolataink vannak, míg a látások emberi módon fejeztetnek ki, míg hitben járunk, míg a hitünk hallásból van: addig kell, hogy ez

árnyékos kifejezéseket, e lépni segítő mankókat használjuk. Csak hallhatjuk és hallathatjuk az örömhírt, az evangéliumot, e hír még vallásos ill. hitéletünkben is ezer ellentmondó változatban érkezik hozzánk, de az öröm *forrása* az, mely felé vergődnünk kell, hogy vegyük az életnek vizét ingyen, hogy megemésztő szomjúságunk örökre elcsituljon.

Világnézetünk kifejezéséhez e három történelmi esemény szolgáltatja a színeket. Ez először *evangeliumi*, mert az örökévaló Isten a mennyei édes Atya kijelentését ujjongó próféta lelkek készítik elé és ezen örömhír a próféták megtestesítőjében jelenik meg teljességében, mely kijelentés eseménnyé az egész földnek örömvé és békességévé lőn. Keresztyén azért, mert az evangélium történelemmé válása a Jézus Krisztus neve alatt történt meg, És az Ő vígasztaló Szent Lelke pecsételi le e *védjeggyel* minden idők evangeliumi mozgalmait. E valóban boldog világnak azonban az az alaptörvénye reánk nézve, ill. rajtunk való érvényesülése azt tanítja, hogy *nem szentelhetjük mi magunkat oda, nem elég reá szánunk magunkat, hanem Isten szentel, hív és választ, mert megkegyelmez, megszeret, megbocsát, — ez tehát protestánsná is teszi az ev. ker. vallásos világnézetet és annak prófétái életnyilatkozását örök érvényűleg igényli. A prófétai vonás, bár a „hogyan“ kérdésre felel, mégis e világnézetnek a prófétai az álltmánya.*

Ha ezeket szem előtt tartjuk, akkor kézenfekvő lesz, hogy a világnézet színeinek és élettéválásának historiai alapjait ismernünk kell. Így ahhoz is történelmi megalapozás kell, hogy a prófétaiság a vallás életében honnan származik és miben áll. Hol jelent meg a vallás életében sajátlagosan és egyedülállóan. Felelet: *az ószöv.-i vallástörténelemben.* Mely fogalom sűrítendő a prófétizmusból az, ami szemlélhetővé válik tevékenységében, tehát egyéniséggé tömörödik: *ez a személyiség a praedestinált próféta.*

Igy érthető, hogy a ker. világ az ószöv.-i szent iratokat miért nem tudta negligálni, még akkor sem, amikor az Ó- és Újszöv. közti értékkülönbség nyilvánvalóvá lett. A ker.-ség bármennyire hangsúlyozza önállóságát, nem nélkülözheti az Ószöv. nagy tanításait. Mindaddig, míg a keresztyénséget prófétainak, újtest.-i értelemben misszióinak látjuk és tudjuk, addig az Ószöv. iratai nélkülözhetetlenek maradnak.

Ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy a próféta nem-

csak természetadta egyéniség, hanem Istentől megragadott, elhívott, elválasztott, megszentelt és elküldetett személyiség, a-  
kinek a felbukkanása, szereplése *történelem képző*. Mivel pe-  
dig jelen esetben vallástörténelmi, — ill. szellemtörténelmi  
korszakalkotásról van szó, sohasem beszélhetünk *személyisé-*  
*gekről általában*, hanem a vallás örökké diferenciálódó s így  
ethizálódó, de mindig személyes természetének megfelelőleg,  
*csak egy személyiségről*, akiben az Istennel való viszony  
mindig sajátlagosan él. Tehát nincs *próféták vallása*, nehéz  
prófétai vallásról beszélni, de van vallása Ámosnak, Hosea-  
nak, Jesajának vagy Jeremiának: Ez a vallás külön-külön  
jelent és ér annyit, amennyit egyik vagy másik próféta a  
*ker.-ségből már előre megélt*. Minden esetre vannak az  
ószöv.-i vallásnak oly vívmányai is, melyekért a próféták  
mindenike küzdött, — értve alatta a 8., 7., 6. szd. nagy prófé-  
táit; pld. az izraeli henotheista szellemmel szemben az erköl-  
csi *monotheizmus*, mely vívmány magában elegendő, hogy  
*nagyoknak* mondjuk őket. E monotheizmus azonban még min-  
dig egy Isten és egy nép közötti kollektív legalis szerződés-  
ben nyilvánul, tehát míg egyfelől egy isten áll, másfelől  
*népközösség* írja alá a szerződést, ami végeredményében nem  
vallás. Legfeljebb az izraeli istenfogalom domborodik ki, fej-  
lődik mindig transcendensebbé, míg az ember elvész a histo-  
riai, ill. a kultuszközösségben. Pedig a vallásban, előbb-utóbb,  
mégis személyes örök sorsunkért esünk kétségbe, s mikor  
Jahveknak nehézségére van az áldozat, Jahveh maga gon-  
doskodik, hogy ne annyira parancsait, de inkább *Ő maga* is-  
mertesse meg magát, hogy a *saját vonásai*, lelkületének ele-  
mei öltsenek testet egy-egy prófétai személyiségben. Ez ál-  
tal kapja meg a vallás individuális s egyben Istent élő jel-  
legét. Így áll elénk az Ószöv. nagy szenvedője: Jeremia.

## II. Jeremia és kora, a kérdés elhatárolása.

Nem is lenne történeti jellege e tanulmánynak, ha le-  
nem számolnánk azon körülménnyel, hogy Jeremia, ez a tör-  
ténettudomány előtt még mindig *mysteriozus személyiség* csak  
a saját korába beállítva érthető meg egészen; ami különben  
minden személyiség életére igen elmaradhatatlan. Hová es-  
tek Jeremia árnyékai, miért égett úgy a lelke, sokszor érthe-  
tetlenül? Hogyan fejezte ki Jer. fájó lelkének szakadatlan



viharzását, hogy vonaglott, míg lelkét a nagy ellentmondások szakgatták. Méltatlanság volna Jeremiával szemben belső tusáit *szavakkal* devalválni. Elegendő az, ha azon eseményeket, azt a kort, melyben él, historiai egymásutánban elmondjuk kiindulva onnan, ahol Juda alkonya veszteni kezdé már báját is, hogy néhány kísérteties temető árnyék jelenjék meg a végpusztulás előjeleként. Szinte gecsemánéi hangulat fekszi meg a szorongó kebleket; a düh, a jajszó, az elmúlás nehéz sóhajainak értelmetlenségéből egy-egy imahang téved a csillagos ég felé, ahol a seregek Úra fájó bosszúsággal nézi az ő népének pusztulását. Pedig ez imahangok *Istent és embert változtatnak meg egyszerre*. Isten a pusztulásban jelenti ki magát, hogy Ő nem csak kormányzója a történéseknek, Ő szeret, vágyik az emberi szív után, annak megújítását, körülmetélését kívánja csak. A kultikus szent lárma, avagy az illatos áldozat helyett *megelégszük* a fájó *emberi szívvel*. — Az elbukott nép pedig nem ismer vala többé a felkelő napra. Vége a kijelentésnek, a törvény summájában kodifikálva Jahveh végső szava, (Deuteronomium), ami ez után jön, az már nem izraeli kijelentés, hanem zsidó *reménység* és ha ez tudomány, akkor zsidó *apokalyptika*.

Lehetetlen arra nem eszmélni, hogy Jeremia kora az ótest.-i vallástörténet kulcsa. Csak aggodalmak között lehet mérlegre tenni e kort, mert az itt beállott fordulóponthoz ismerete nélkül, rejtély marad előttünk az egész ótest.-i vallás. És ép ez a kor hivatott arra, hogy a személyiség, a próféta, Jeremia alakjának megragadó háttére legyen. Minél mélyebben járunk itt, annál inkább érezzük, hogy e prófétát nem a kora termette, hanem az Isten preadestinálta a népek fölé, hogy meg ne értse őt kora teljesen, ő meg ne értse korát, ne is könnyörögjön a népéért, ne tudjon remélni a legreménykedőbb korban sem, hanem gyomláljon, írtson, pusztítson, romboljon, zokogjon, kétségbeessék s elepedt szívvel mégis építsen és plántáljon.

Ha igaz akar lenni az az összefoglalás, mely szerint Jeremia az izraeli kijelentés csúcspontja, egyben Izrael történetének betetőzője, szükséges, hogy korát történetileg pontosan ismerjük. Mert a népek élete akkor a legérdekesebb, történelmük akkor a legtanulságosabb, amikor kimúlnak, de nem nyomtalanul, nem is csak a nap alatt való enyészetnek engedve, hanem úgy, hogy szellemi kincseiket kodifikálják,

ha kiélték magukat, ha örökséget hagytak maguk után. Ha egy nép nemcsak szerepel, hanem valóságos tragédiát: a saját tragédiáját játsza el, — hogyan válna a tragédia történelmi kincssé, hogyan folytatódna a cselekmény időtlen időkig, míg a történelem árában akarat érvényesül. Az izraeli tragédia eljátszásában az egész ókori Kelet kiveszi a részét, szerepel. És csak akkor látjuk nagynak és mélynek, de mindenestre igaznak, e játékot, ha azt Isten rendezi, örök kijelentést adva magáról. Assur és Babel azt jelenti, ami ezen a földön nagy, az *extenzív élet* a maga elképzelhető legnagyobb dimenzióival. Jákob kicsiny gyámoltalan. (Jes. 41: 14.). Extenzív életén érvényesül e világ törvénye: „a föld pörölye“, a hatalmasabb keze kioltja politikai létét. De van *másik világ*, más törvényekkel: az *intenzív élet*, az „*ólam habba*“, a szellem világa, mindez azonban fájdalmak, csalódások, bukások, végleges eltiportatás közt születik kijelentéssé próféták ajka által. Izrael a *másik világ* kijelentését vette prófétái által és e kijelentéssel *e világi viszonylatait rendezte be*. Nem szívesen alkalmazkodott e kijelentéshez, hanem *azt alkalmazta saját extenzív életére. El kellett buknia*, hogy igaz legyen és *keresztyénné* nemesedjék e kijelentés.

De a történések rendje többet mond minden sejtetésnél. Jeremia kora: Izrael vége, a vég ott kezdődik, ahol a megmaradt izraeli állam: Juda politizálni kezd, hogy a végpusztulástól megmenekedjék. Pártok alakulnak, reformok hajtatnak végre, a nemzeti élet a maga centrumában élénkül meg, a horizonton az ítéletet tartó haragos Jahveh áll. Samaria, ill. Silo, hiszen a kultusz az élet centruma, elesett (722), a hódító Sargon (II.) helyett Assyria vérszomjas, világalomra törő királyt kap (Sin-ahi-irba) Senacherib-ben. Hizkija még szerencsés, mert Jesaja áll mellette, a nagy próféta és nagy politikus. Senacherib egész Judeát végig pusztítja, de megmarad a már szent város: Sion, amelyen Senacherib nem tud erőt venni. (701). Itt kezdő nagyra tartani magát a kicsiny Juda, e gögből hajt ki a későbbi zsidó fanatizmus, amelyik csak elzárkózni, gyűlölni, megvetni tud vala. Még Hizkija életében, a bábéli nagy lázadónak Merodák Baladannak követői mindent megnéznek a királyi kincstárban (II. Kir. 20:12 köv.); Jesaja így fedi meg Hizkiját: „*Ime eljő az idő, amikor mindaz, a mi a te házában van és a mit eltejték a te atyáid e mai napig, elvitetik Babelbe és semmi sem marad meg... És a te*

fiaid közül is, akik tőled származnak és születnek, elhurcoltatnak és udvari szolgák lesznek a bábéli király udvarában.“ Ime a ráma Jeremia életéhez. Akkor mondja ezt Jesaja, amikor Babel még Assur vazallus állama, a mikor Assur politikailag még mindig emelkedőben van. Ezeket csak az láthatta és tudhatta, a ki Jahvehban látta meg a történések alanyát. Hizkija törpe volt e gondolathoz: „jó az Ur beszéde, melyet szólál, — nem elég az, ha békesség és hűség lesz az én napjaimban?“ Azt a kort, míg e hihetetlen beszédek szomorú valósággá váltak, Jeremia korának, vagy Izrael végének lehet nevezni.

### III. Manassé.

„És elaluvék Hizkija az ő atyáival és az ő fia, Manassé uralkodik helyette.“ Manassé 12 esztendő volt, mikor uralkodni kezdett és 55 esztendeig uralkodott és imádta az égnek minden seregeit (II. Kir. 20., 21). Minden exegesis mellett a Királyok könyvének e részei igazak maradnak. És a legóvatosabb exegesis bizonyára el fog tekinteni a tényektől, sokkal inkább e tények formai beállításában keresi fel a deuteronomikus tendenciát.

Manassé (691—643) kora már joggal sorolható Jeremia korához, nem csak azért, mert Jeremia az ő uralkodása alatt született, hanem azért is, mert a Manassé által felszabadított szilaj népies vallás gyakorlata egy emberöltő múlva sem ér véget, sőt 586-ban még Egyiptomban is újraéled a judai emigránsok között. Jeremia ebből a korból tanulta meg, hogy Judának ki kell írtatnia. Innen az a bűn, melyből *Juda erényét csinál* és amely *gyémántpennával* van felírva. Anatóti ősnemes apáitól tanulta meg Izrael históriáját, amelyikhez Manasséval új momentum járul: *a vallás államügy*. A királynak felségjoga van a kultusz felett. E lassan fejlődő inkább vindicált, mint természetes jogból fejlődik ki a deut.-i reform gondolata, ill. annak az államalkotmánnyal való végzetes összecserélése. Lehet, hogy Manassé ezt nem így gondolta, sőt jó szándék vezette, de mindenesetre politikai szándék. A nép csak pogány, helyi kultuszhoz nőtt életének a diadalát látta; *züllésében jogos és egyedüli vallást látott*. Elvész az a nép, mely tudomány nélkül van.

Manassé öröksége sehogy sem volt irigylésre méltó, ami részben Manassé védelmére hozható fel. Vazallus államot

örökölt és ha Senacherib Jeruzsálem alól vissza is vonult, keleten Bábelt hódítja meg, tehát tovább nagyobbítja hatalmát, ami Judára meg nem hódolás esetén, mindig nagyobb veszedelemet jelent. A jeruzsálemi góg, a szabadulás utáni oktan diadalmákorai, de a veszteségeket könnyebb volt kiheverni, hiszen Senacherib egész Palesztinát feldúlta. Manassét tehát inkább a politikai Judának a fentartása foglalkoztatta; ő ellene mond a zsidó történelemnek, a *jáhvista prófétiáknak* által követelt céloknak, reá nézve nem a kultusz a cél, hanem a politikai lét, az állam. A kultusz, a vallás csak eszköz, politikai célok elérésére. Különben ez volt az ókori Kelet felfogása is. Erre maga Assur adott példát, amikor erőszakosságaival ellene mond azon antik felfogásnak, hogy az istenek saját területeiken mindenhatók. Manassé is csak eszköznek használta. Célja bizonyára az volt, amit csak homályosan bizonyítható elhurcolása is igazol, hogy Assur védnöksége alatt uralkodhassék. Vakmerő következetessége csak így magyarázható meg, ha ő is csak úgy gondolkozott, hogy Jahveh nem tesz sem jót, sem rosszat, és hogy nem Javeh a nagyobb úr, hanem az assyr király és istenei. Ha ő Assur védnökségére szorul, szinte természetes, hogy kicsiny államának a kultusza is assyriai legyen.

És a nép ebben a kultuszban arra a kultuszra ismert, melyet maga is, atyái is, — kanaánita félősei, — hol szabadon, hol titokban, Samaria és Judea zeg-zugaiban, ősi szent fák, titokzatosan, phallikusan alakult kövek társaságában, a házak tetején, az égi istenek csillagorcái előtt gyakoroltak. Az emberi szenvedélyek az egész életet, a környező világot, az elégedetlenséget lehelő és mámort ígérő természetet, a maguk számára tették jelentővé. Jahveh már csak a prófétáké, a népnek apró jahvék kellene még az assyr istenek mellett is. Közeli istenek, gondviselők, melyek ott élnek a küszöb alatt, őrzik a mesgyét, gondoskodnak az élet minden irányú szaporasága felől; nem centralizálni akarja, de differenciálni az isteni erőket. Nincs szüksége prófétálókra, akik Jahveh nevében szólnak, csak manthosokra és mágusokra — mai nyelven „tudósokra“ (Küküllővár). Még a kultusz centrumra sincs szüksége, elég ha házi bálványai vannak s ha elég gazdag hozzá, mint Mika, (Bir. 17) liturgus levitát is tart magának, díjlevél szerint. Ünnepek alkalmával pedig háznépestől valamelyik berekbe siet, ahol szenvedélyt legyező árnyak alatt előbb áldozni lehet,

aztán kezdődik a szó igazi értelmében, hegyen-völgyön lakodalom. Vad ittas táncok, szertelen játékok, telhetetlen evés-ivás, különösen az őszi ünnepen, amikor mérges újbor kergette a vért. Hosea keserűen jegyzi meg: paráznaság, bor és must elveszi az észet (4:11) és paráználkodnak az ő istenük megett. Jeremiának ugyanezek a panaszzai: „melyik fa alatt nem szep-  
lősítetek meg téged?”

A nép ezt nem politikából, de ösztöneitől kergetve üzte; ki-ki azt cselekedte, amit jónak látott. (17:6) Manassé felszabadító rendelete körülbelül azt jelentette a nép számára, hogy a próféták Jahvéhja mellőzendő, a népnek kicsiny közeli jáhvék kellene, akikből minden megszorító erkölcsi vonás hiányzik. Az erkölcsi és nem erkölcsi között a nép ma sem tud különbséget tenni, s ha igen az erkölcsit nem helyezi a nem erkölcsi fölé. Továbbá Manassé azt a benyomást keltette a népben, hogy *nincs is király*. A nép soha sem vette be, hogy mit jelent az állam. Adófizetés, közigazgatás, joggyakorlat, igazságszolgáltatás, ezek még ma is bevehetetlen fogalmak a nép előtt. A nép jogi gondolkozásában nincs jogi alanyiség, az „enyém” fogalmában nem az „én”, hanem a „van” a lényeges. Innen van az, hogy a zsidó büntetőjog is, a Talio is, a megfizetés — amelyik később vallásos gondolatként a ker-ségben is szerepel átnemesedett formában, elmélyült tartalommal — a „van”-ra van építve. Lábért lábat, szemért szemet, ökörért ökröt, életet életért kell adni. Akinek nincs, az jogtalan, szolga, lelke sincs; akinek nincs, amije van, az is elvétetik. Tehát, ha valaki király létére az örökké dorgáló prófétáknak ellene mond, és amit ők *tiltanak*, a király *elrendeli*: a bálványozást és abból folyó közéletet államilag engedélyezi: *ez államtalanság*. Boldog állapot. És ez abban az államban történt, ahol, ős keleti felfogás szerint, az állam nem csak polgári, hanem vallás, — ill. kultusztörténeti közösség: azaz *patesiatus*.

Az is kétségtelen, hogy a prófétai követelmények a 8. században Ámos, Hosea, Mika és különösen Jesaja hatására nem maradtak eredmény nélkül, (azonban a legkiemelkedőbb reformban, a Hizkija reformjában, a prófétai sikerek mellett a papság reformál, nem gondolatot, nem is vallást, hanem *kultuszt*. Nincs a történelemnek olyan hullámverése, melyben e jelenség ne bukkanna fel. Minden idők prófétáinak a kijelentését a papok kezelték el. Tehát a Manassé alatti népies vallásnak a felpézsdülése a papság ellen irányult, mint visszahatás.

A kordivat szerint a tipikus uralkodó a patesi, — a papkirály, — körülötte uralomra vágyó, kapzsi papság, fényes kultikus építkezések, keményen megadóztatott nép azt a meggyőződést segítették érní, hogy a próféták Jahvehja oka mindennek, ami ebből a népre kárként származik. És amikor a hierarchia az állammal összeházasodik, az ilyen házasságból csak egészségtelen kor születhetik. Hizkija, Jesaja által befolyásolva, Jahveh mellett reformál. Manassé ellenben Jahveh ellen.

Manassé nem állt egyedül e reformjával, neki is meg volt a papsága (Baál papok) és még valami, ami országa határain belül is bízatta őt: ezek a *nacionálista próféták*. Izrael valástörténelme ezek felléptével kétfelé szakad. Ugyanakkor a történéseket döntőleg befolyásoló profétai párt is kétfelé esik. A nacionalizmus politikát, múltat, államot, kultuszt, e történeti hatalmak minden elmozdulását, a „nemzeti“ szempontja alá helyezte. Ez nem azt jelenti, hogy a nem nacionálista próféták előtt a nemzeti szempont mellőztetett, mert a jáhvista próféták is jó hazafiak voltak. A nacionálisták szemében még a kultusz is, a Jahveh-vallás is áldozatul eshetik a nemzeti érdekeknek, *miután a nemzeti lét a végső üdv*, mert ez lehet Jahveh akarata is. Ezért van az, hogy a nacionalizmus különböző korokban más és más frakcióként jelentkezett. Csak a nagy, végpusztulással fenyegető veszedelmek kergették egy táborba a nacionalizmust és a prófétizmust. A prófétizmus megmarad Jahveh útjain, állhatatossága vértanukat követel, mert ez irány mindent Jahveh szemével nézett, sub specie aeternitatis vizsgált és élt. Manassé politikájának azonban a nacionalizmus adott tápot. Ez fanatizálta őt, vérontásra serkentette a próféták kiirtására. E nacionálisták rendszerint papok, akik prófétákká küzdik, szentelik magukat, de *nem választanak*. Kijelentésük igazságát hangos hazafiságuk adja meg, Judeában, ha nem is ismerjük őket névszerint Manassé alatt, de később Jeremia ellenségei között is akad ilyen. Amasia megtiltja Ámosnak, hogy Silo és a királyi ház ellen prófétáljon. Az antik világ racionálistái ezek. Mert a nép tombolhatott berkeiben, a jáhvista papság és próféták szenvedhettek, de az állampolitikát ez a racionálista, rövidlátó nacionalizmus diktálta. A nacionalizmus pedig sohasem nézi a múltját úgy amint van. A jövő iránt pedig absolute nincs érzéke, az övé a jelen.

Pedig általános tapasztalat az, hogy Jesaja fényes ígéretei nem teljeseznek be, Judea vazallus állam még mindig, As-

sur nagy hatalom maradt, Senacherib halála után még nőtt. Assarhaddon (691—669) egyre javítgat az apja balsikerei által Assuron ejtett csorbákon. Sidont megfenyegeti. 671-ben Memphis is meghódol. Győzelmes hadjáratainak útjain diadaloszlopok rémítik és bosszantják az eltiport kis népeket. Assurbanipal alatt Thebe is Assur kezébe kerül, Assyria politikai életének tetőpontján áll. Ki ne értené meg a kis vazallus állam nacionálista politikáját — a saját létéért? Ilyen helyzetben a Jahvehért való lelkesedés lehült, amikor is azt kérdezhették Manassé és pártja: ugyan ki győzött, Jahveh, vagy Assur istenei, Hizkija, vagy Senacherib? És ha már az assyr politika minden másnál jobb, illik isteneinek is kedveskedni. Jesaja pártjának: a prófétizmusnak vissza kell vala lépnie. Nem kell Jahveh, mert idegen volt és ma is az.

Assur istenei győztek, azok nevében kell prófétálni. Mint ha az Amarna korszak támadna halottaiból (1400). Azzal a különbséggel, hogy a babyloni kulturát akkor még Babel hordja nyugat felé, most Assur. Judában nemcsak a fent érintett lokális kultusz kapott asztrális jelleget, de az assyr babyloni istenségek polgárjogot nyernek Judában és különösen Jeruzsálemben.

A város kapujában az assyr hadisten áll. A költségesebb kultikus cselekményeknél Aserák és Maccebák, szent phallosra emlékeztető oltártámasz, eredetileg isteni szimbolum, istenlakhely, majd istenasztal, állanak az oltár mellett. A templom pitvarában az égi, mennyei seregek tiszteletére oltárok épülnek a templomba bekerült Astarte (Istar == Thammuz) égi királynő (Venus) faragványára, aseraja; papnői: a „qedésoth“. a templom közelében telepednek le. „Samas“ tűzszekerei és tüzes lovai is templomdíszé válnak. Tehát a templom assyr berendezést kapott; hogy ez mennyire elbájoló volt Juda előkelő polgáraitra nézve, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a királyi palota és a magános paloták is, ilyen „szent“ berendezést nyertek. (Cefanja.) (Jer. 19:13, 32:29. Cef. 1:5. Herod.) Ez volt az előkelőség. Ámos még csak az elefántcsont székek ellen szól, mert az csak királyt illet meg, *közönséges ember illedelmesen a földre ül*. Itt már az élet minden tekintetben assyr befolyás alá kerül, a mi természetes következménye az első, az élet centrumaiban; a vallásban elkövetett szemérmertlenségnek: a vallás cserének. (Jer. 2:11.) Assyr gondolkodás, szokások, műveltség, viselet, minden azt mutatta, hogy e szerencsétlen

nép vakon hisz fennmaradásában, siet bukását végrehajtani, Juda, Manassé politikája szerint, titáni magaösszeszedéssel akarja elhibázott historiáját kijavítani, mert azt *elhibázottnak* látja. Valamit sejt már a „Vég“-ből, a hosszúra nyúló esti árnyak bár halványan, de észrevehetően jelentkeznek. (Jer. :4.) Nem állíthatjuk, hogy az „*úgy is mindegy*“ gyakorlati elvből cselekedett volna Manassé, mert intézkedései és az azok nyomán felserkenő élet Manassét úgy állítják elénk, mint a ki egy kockára tett fel mindent. Az emberiség nagy vakjai is csak a mellett bizonyítanak, hogy Jahveh keze biztos a történelem tovaigazításában. E vakok gyűlöletes fanatikus szereplése hatalmas kontraszttá sötétedik az elkövetkező tragédia hátterében. Politikai szokásból nem szoktak oly szenvedelmesen, radikálisan elbánni a múlt tradícióival, Manassé meggyőződésből cselekedett. Akit az istenek el akarnak veszíteni, előbb esztét veszik. (I. Kir. 22:20—22.)

#### IV. Jeremia születése, származása.

E kor kifáradása felé esik az az „átkozott nap“ (Jer. 18.), melyen Hilkia szolgálai meghozzák az örömhírt a nyilván szolgálatot teljesítő papnak, hogy fiú magzata született. Csakugyan átkozott kor volt s Jeremia csak keresztnevet adott e zord időknek. Anatótban történt a peripherián, papi családban. Ez ami bizonyos. Semmi más. A legnagyobbak nem születnek lármával, a mi Jeremiánkról még a legtöbb bizonyosat tudjuk, a születési hely és idő bizonyosságát tekintve. Még gloriálva sincs a származása, mint a Mózesé, vagy a Sargoné, Jahveh elrejtette még az anya elől is az ő végzését, pedig előre kinézte magának e férfiut, hogy egy kérlelhetetlen szomorú, de örök sorsunkra jó kimenetelű gondolatát tragikus emberalakká formálja.

Önként kínálkozik néhány kilátszó orma Izrael történetének, mely felkergeti a keresésben lázas fantáziákat, hogy a kereső egyenes vonalat húzzon visszafelé, a valószínű ősök felé. Mert ha a vonal *valószínű* pontokon megy át, akkor Jeremia ősei kedvünkre valók: Élidák — Efraimiták, *északiak*. Jobban megnyugszunk a fenséges végzésben, mely Jeremia titkos kínjait, ifjú fájdalmait, gyötrődéseit, félnkségét, honfiúi bánatát szükségesnek és céltudatosnak, jellemétől lesza-



kíthatatlan elemnek nyilvánította. „Béterem eccareka babethen jédattika.“ Tehát ha Jeremia Élida, annál igazabb, annál jólesőbb a tradícióhoz való ragaszkodásunk. Isten számunkra a teremtés óta egyengeti az útat, sorsunk tehát nem véletlen, hanem szerves alkateleme az istenszabta történéseknek.

Éli a Saul harcai idején meghal fiával együtt (I. Sám. 4.). Unokája Akhitób, aki Saul elől Dáviddal menekül, osztván vele az üldöztetést („maradj nálam“ I. Sám. 22:23.). Dávid halála után Salamon, a despota osztja ki a véres szerepeket a királyi udvarban s Abjatar papnak halál helyett anatothi birtokát ajánlja, meghagyván, hogy több vizet a királyi udvarban ne zavarjon. Innen sejti a hozzáértőbbek jó része, hogy Jeremia Abjatarnak késői sarjadéka. Ez az Abjatar írta Dávid családi történeteit, csak ő írhatta Jákob mondásait, átkát és áldását (Gen. 49.). Abjatarról tudjuk tehát, hogy írt, volt Isten áldotta tehetsége, tehát Jeremia ab ovo praedisponálva lehetett, hogy, ha több nem is, de költő lehessen. Javeh elhívó szavai így Jeremia életére bélyegeztetnek s évezredek múlva gyűjtő refrénnek tűzesednek: *mielőtt az anyaméhben megalkottalak, már ismertelek.* Szíven vágó dilemma: Jahveh azért a napért teremti és tapossa le az emberöltőket, melyet Jeremia oly rettenetesen megátkoz: ahol Jahveh ujjait öröktervének megvalósítására nyújtja ki, oda a próféta immár ártalmatlan átka hull. Ez a fájó átok belevész a bukó nép utolsó kiáltásába.

A felnövekedő ifjúról semmit sem tudunk. Sejtteni szabad, következtetni kell; képzeletünk míg a leghetésest valónak kényszeríti, tán többet ártunk Jeremiának és magunknak, mint amennyi hasznunk a hézagpótlásból származhat. Ide tehetjük azonban azt ami a szó valóságos értelmében külső. Anatot csak négy km-re fekszik Jeruzsálemtől, távol azonban a főútvonaltól, így a keleti kereskedelem nem érintette. A judai fensík Anatothnál már lefelé billen, a városka arca a Jordán felé néz. Földrajzilag védett, elkerült hely lévén, nem lehetetlen, hogy századokon át nyugalmas életet biztosított polgárainak. Köröskörül lépcsőszerűen a Jordánra aláereszkedő vadik és berkek, zöldelő facsoportok, évszázados magános fák, kiemelkedő hajlott gerincek, mintmegannyi örök elaludt óriások, (anakim) vagy phallizált facsonkok, oltármaradványok ép Manassé idejében új jelentést nyernek. Isten költözik beléjük a király parancsára és a nép boldogan látta viszont a zsendülő élet phallosait, penateseit újra visszakapta. Isteneit

érintette, ölelhetette; a jámbor papi tóravetés nem csiklandozta az érzékeket, a tekercsolvasás monoton egymásutánja kiűzte a végét sejtő izraelitát még egyet „nagyotélmi“ utoljára. A berkekben fellobogó szenvedélyek a rituális vérlázító rikoltozások, imává fáradó és csendesedő életveg nyögések a thammuz-kultusz liturgiájából, — dicsérték a királyt, s elnémították a prófétai szót: ne prófétálj! E lárma mellett nőtt fel Jeremia. Ő a „zajongásban“ az örült kacagásban, megúnta a szemmel láthatót és hallhatót, alélt lelke, magános árva szíve, kijelentésre hangolva várt. Rettenetes az ifjúnak, ha körülötte mindenki alszik és ő ébren, tudatosan éli a véget; mikor mindenki részeg, ő józanon látja az örült kavardást, mely ropant ciklonná erősödve magával sodorja a testi Izraelt örökre. De a próféták némaságra vannak kárhoztatva, ajkukat Jahveh nyitja. Mózes nehéz ajkú — Jesaja tisztátalan ajkú — Jeremia ifjú (na'ar'anoki). Jahveh mindeniken segít, de csak Ő segít s míg segít, prófétáink látásaik, gondolataik, rejtelmibe görbedve némán szenvednek. Csak azt mondhatják, amit az Úr mondand nékik. ((Mika ben Jimla.)

Ez az idő 650 Kr. előtt. Mert Jósija király 13-ik esztendjét Kr. e. 626-ra tehetjük és akkor Jeremia fiatal pap volt. Tehát 25—30 éves. 8—10 év múlva születése után megszűnt Manassé.

#### V. Jahveh és a jahvizmus. Prófétizmus és nacionálizmus.

Manassé halálában és halála utáni eseményekben gazdag tanulság kínálkozik. A nacionálizmus vagy sovinizta profétizmus is a színpadra lép, hogy szerepet vállaljon a nagy tragédiában. E szerep — úgy hisszük s ha tévedünk, tévedésünk sem hiábavaló — Izrael történetének s különösen vallástörténetének az árnyéka, a visszája. Minél tisztábban látjuk a nacionálizmus szerepét Juda alkonyán, annál csodálatosabban ragyog elő az alkonyat viaszasütő, megdicsőülő napja: Jeremia. A profétizmus és nacionálizmus összetalálkozása itt sem kibékülés, hanem gigászi erőlködés és verseny, hogy mi módon lehetne Jahveh végzését késleltetni, vagy jóra változtatni. E kérdések megoldása elmarad, de a felelet keresésében előelóhallatszik a kiáltás: vége!

Jahveh ilyenformán idegennek, tehetetlennek bizonyult,

— „nem tesz Jahveh sem jót, sem rosszat“. Sajnos itt nem oldható meg Izrael történetéből, és pedig vallástörténetéből egy sokat csúrt-csavart nagy talány: Hová való Jahveh? m lett a kanaáni izraeli kulturák, vallások összetalálkozásából? E kérdés megoldása külön nagyobb tanulmányt igényel, itt csak röviden érinthetjük. Minden azt bizonyítja: a birák kora az Amarna lelet, a prófétai kiáltások, hogy Kanaán vallása asztrál-vallás volt és nem csak localis, hanem addig ért, ameddig Babel és Assur keze. Más szóval, Babel az egész Kelet lett, mielőtt politikai világhatalomra gondolt volna. A Panbabilonizmus úgy igaz, hogy vallásilag, irodalmilag Babel volt a teremtő, terjesztő. Jahveh csak a Mózesé volt, nem rögzített hanem vándorló istenség, nem a helységé csupán, hanem a népé. Lehet, hogy Jahveh idegen volt Kanaánban, Izrael fiai hozhatták magukkal. A keni vallási kultúra formailag használtatott fel Izrael vallásának továbbfejlődésében. Izrael kifejezés modora, kategoriái, a *pusztai életre* vonatkozó reminiscenciái soha sem némultak el teljesen. Manassé az ősi kultuszt szabadította fel. A két nép kincset kapott vissza világnézetéből: 1., a közeli, helyi, hazai istenek győztek, melyek azonosak Assyr isteneivel. 2. Azt az istent lehet zavartalanul tisztelni, az az Isten kapta vissza Kanaánt — ma Manassé országát, akié volt kezdettől fogva, amikor még Jahveh a pusztában lebegett hontalanul, hébereit kísérgetve. Próbáljunk csak meg a héber tradícióknak legalább annyi hitelt adni, mint a modern találgatásoknak. Csoda-e, ha Jahveh csak Salamon uralkodása idején jut állandó lakáshoz? Hogy Jahveh langyszellőben jár (Illés) viharban (Seir. Jezréeli csata), lénye: ködös, tüzes, zsidóul gondolkozva megfoghatatlan és érinthetetlen kabód, hogy népével megy, tehát *mozog*, sőt nevének jelentése is ugyanezeket bizonyítja, csak megnyugtató arra a keresztyénségre, amelyik a Jahveh vallásából fejlődött a Szentlélek vallásává — szellemvallássá. (*Ember szerint szólva.*)

A prófétizmus mindenesetre ezt a Jahveht vallotta urának. Ez az igaz Isten. Hogy honnan tudták ezt a Jahveh próféták, az nem kérdés, mert ha néhány nyilatkozat a kultikus vallás ellen előfordúl, már kétségtelen bizonyossá teszi, hogy a próféták Jahvehja nem kanaáni eredetű s a prófétai igazságok anciennitása már biztosítva van. Már az a jelenség, hogy Jahveh nem csak *numen loci*, nem kőben, fában elképzelt élet, hanem népközösségbe írt, idegzett vágy és honfoglaló akarat,

azaz antik Isten, a prófétáknak ad igazat, akik a Manassé alatti localis kultuszt paráznaságnak minősítették. Jahveről azt tartották még Jeremia korában is, hogy ő *a messziségben is Isten*. Ennek a Jahvehnek *nem az ország* volt a lényeges, hanem a *nép*. Ez a Jahveh. Jeremia szerint, végtelenül utálta népének kultusszá alacsonyodott vallását (Jer. 7:22). Az ország, Jeremia Jahvehjánál, már jelentést cserél és *a nép* lesz a fontos. A hely érintetlensége és szentsége még Jesaja korában csorbitatlan; Jeremia előtt minden elpusztítható, Amos szerint Sion felszántható. Az *ember, az egyén kezd problémává válni*; a napi politika, a történelmi események másodrendű dolgok, csak eszközök. Jahveh előtt nem az ország üdve fontos már, hanem a népe és a prófétának akarata ellenére ki kell mondani Jahveh üzenetét: hiába vagytok enyéim, test szerint elvetettek. Mert a kultikus tisztaság nem üdvözít. A Juda vétke vastollal, gyémántheggyel van felírva; fel van vésve szívük táblájára és oltáraik szarvára. Izrael vallástörténelmében specifikum marad, hogy a vallás, az embernek Istenhez való viszonya, végérvényesen a szív ügyévé tétetett. E vallásos személyiségek állásfoglalását a zsidó valláshoz, nevezik rendszeren *prófétizmusnak*. Az idők folyamán különböző elnevezéseket hordoztak, de az izraeli rövidlátó politika mindig nélkülözni kívánta őket. Isten-embernek tartották őket kezdetben, látónak, nézőnek, majd igazi prófétának, szemben a hamis prófétákkal. Jahveh előtt állanak, az ő arca előtt (I. Kir. 17:1. Lev. 10:3.). Ezek a *látók* nemcsak a rejtett jövőbe néztek, hanem a jelenkor sötét problémáit is látták, de mindig Jahveh-adta szemszögből. Szerették a magányt, hol zavartalan synopsisban élhettek Jahvehval (egyedül ültem a te hatalmad előtt, Jahveh (Jer.)). A prófétizmus első alakjával kezdődik Izrael története, e történet vérvörös pirkadásában Mózes áll, minden idők egyik leghatalmasabb vallásos géniusa, kiszabadítva a sokszor, — Mózesre nézve, — dehonestáló glorifikációból. A sinai kijelentés szimboluma marad, végzetszerű meghatározója Izrael történelmének. Mialatt Mózes Jahvehval beszélget, lent a nép népszerű vezéreivel aranyborjut önt és táncol. Izrael nagyjai Jahveh előtt élnek, míg a nép apró-istenkéivel paráználkodik. A próféták elszenvették először reitentő egyedülvalóságuk kínjait, aztán népük, övéik üldöztetését, állandó megszólását; ostorcsapásaik pedig saját szívükön ütötték a legfájóbb sebet, mert e próféták úgy szerették volna, népüket,

hogy Jahveh kijelentésével ellenkezésbe ne jöjjenek: azaz alkalmazódják Izrael Jahvehhoz, nem Jahveh Izraelhez. A prófétizmus a történelem folyamán élettípus, genre-vé lesz, a „prófétai“ halhatatlan jelzője marad azon személyiségeknek, akiket Isten kijelentésére méltóztat. Izrael története nem más, mint e nagyok revelációja és Izrael *érettük* és *általuk* választott nép, ők, az ő látásaik az egyedül álló, a sajátságos, ami más népek történelmében nem fordult elő. Nem tévesztendő össze a nemzeti hősekkel, a nacionalista prófétákkal, a síma beszédű, okos politikusokkal.

A nacionalista próféták abban különböztek fentiekől, hogy ők szerették Jahveh szavát, a kijelentést, a népük életéhez alkalmazni, szerették a földet, mint jó lokálpatrióták, szerettek kellemesen prófétálni, nemzeti ideálisták voltak, „ébredők“, becsületesek, de azért a jó alkalmat felhasználták. Nem vártak Jahveh hívására, magukat ajánlották fel szent szolgálatra, prófétálásra: csoportokba verődtek és úgy járták be a királyi udvart, az előkelőbb helyeket, a mögöttes hadszínteret, mindenütt a legkellemesebbet prófétálva. Némelyikből lett valami, a másiktól csak kuruzsló, mágus vagy baalat-őb (boszorka). (Endori boszorkány.) De voltak közöttük határozottan jó hazafiak is, akik Izrael harcait vívták, vagy történetét írták. Patrióták voltak, sokan, a szó nemes értelmében, a testi Izrael heroldjai. Udvari papok, miniszterek, dervisek gyakran kerültek ki közülük. Fajszeretetük idegen gyűlölettel párosult, mindent nemzeti, faji szempontból tekintettek. Szem előtt tartva a nemzeti nagyságot, tanácsolták Akhabnak, hogy menjen fel Rámóth-Gileád ellen. A jahvista prófétákkal gyakran kerültek ellentétbe, mert *mást* prófétáltak. A jahvisták polyvának minősítették a nacionalisták szavait, akik, — Jeremia szerint, — álomlátásaikat és szívök látását hazudják kijelentésnek. E vitákat sokszor úgy döntötték el a nacionalisták, hogy jahvista kollegáikat megpofozták, a néptömegeket rájuk úszították, őket tömlőbe vetették, egyszóval a színtérről bármely eszközzel leszorították (Hanania). Inkább hajoltak a kanaáni vallás felé, történelemszéméletük gyenge, erőtlen volt, szemek a horizonton túl nem néztek, számukra a *numina loci* volt a lényegesebb. Jahveht helyhez kötötték, lehetőleg csak palesztinainak, kanaáninak tartották, a zsidó üdvöt oszthatatlannak hitték. Meg voltak győződve, hogy Jeruzsálem érinthetetlen, a későbbi zsidóság a fogságban, a fogság után az ő világnézetüket osztotta, sőt Ezra

a zsidó üdvöt is mérnök módjára földrajzi ponthoz rögzíti. ebből származott a kultusznak egy helyre való centralizációs gondolata, sőt Kr. után 70-ben Titus addig nem veheti vala be Jeruzsálemet, míg Jahveh „dicsősége“ a szentek szentjéből szíveikig nyilaló szisszenéssel el nem távozik. Sajnos, de természetes, hogy a zsidó, tehát a fogság utáni historia, egész napjainkig inkább ezt a prófétai irányt igazolta, a prófétizmust későre a keresztyénség karolja fel s menti meg, de már a maga számára.

Manassé rémuralma pillanatnyilag eltüntette a két prófétai irány ellentéteit. Némelyek azt tartják, hogy ki is békültek. Az Ótest. a Manassé korából nem ad a prófétákról hírt, csak annyit, hogy sok próféta vér ömlött az ő kezétől. Próféta írás sem maradt e korból. Legendák, késői zsidó elképzelések után nehéz elindulni, mert ezek is csak Manassé árnyékát sötétítik. *Cefanja* nacionalista prófétának mondható, aki azonban kibékült a prófétizmussal s új typusként áll előttünk. Ő kisajátította a prófétizmus programját, amit Jesajától és Ámostól tanulhatott, de azért megmarad hűségese költőpatriótának. Szellemrokonaival nevelgeti a kis Josiját. Nem a műveiben, hanem a magatartásában látszik tisztábban, ha szabad feltennünk, hogy, királyi származása folytán, Josija király inspirálója lehetett. De nacionalista marad, mert a szellem rokonai segítségével összeállított Deuteronomium, mindamellet, hogy *valódi prófétai eredmények is vannak benne, zsidó valláskönyvvé lesz.* A legmagasabb, amit Cefanja ad, nem prófétai, hanem költői, ill. magasabb írásaiban költői, mint a prófétai. A Deut. fenyegető végződése is erre a biztos kezű patriótára vall, aki a nagy romlás előestéjén hitte, hogy fenyegetéssel vissza lehet rántani Judát az örvény széléről. Cefanja is olyan lehetett, akiben a jahvizmus és az izraeli patriótizmus koordinálódhatott, de a történeti események ad oculos demonstrálták, hogy a vég félreismerhetetlenül közeledik. Nagy történelmi események előtt ijesztő szélsend áll be, a nemzeti élet titáni magaösszeszedéssel igyekszik frontjának hézagait kitölteni, hiszen az egész ókori Kelet reszketett, tompa moraj s távoli kürtriadó rázta a kedélyeket. Josija király ifjú arculatán kora megvádolt lelkiismerete árnyallik. mintha el volna hibázva Izrael élete, múltja. Juda vénei, kik Manassét is uralták, tisztán látták: Ámos és Hosea megmutatták előre Jahveh végzését Samaria felől, 100 évvel ezelőtt szörnyen igaz lett a jóslat:

Hizkija, Jesajára hallgatva, Juda kultuszát megjavítja, Jahvehhoz tér, „kedves dolgot cselekedék“: Jeruzsálem meg is marad. De ki hozza helyre Manassé bűneit és mikor? Bizonyára most azonnal, mert már a hegyeken hallszik a lódobogás, már „hosszúak az esti árnyak“, naplemente előtt el kell végezni a nagy reformációt, amit Jesaja kezdett: *bukás előtt kodifikálni kell Izrael kincseit*. Elkezdődik a nagy nemzeti megtérés, a rejtkehelyekről, a templom fali szekrényeiből előkerülnek a tekercsek, mindenki a *régi szövetséget* keresi. Így jő fel Josija, így készül az antik világ Tridentiuma: a *Deuteronomium*. Ebben a légkörben nő fel Jeremia, mint a Deut. pendantja. Két hatalmas forradalom találkozik: az egyik végződik, a másik kezdődik. A Deut.-ban megfogalmaztatik Izrael elmúlt élete, *meghatároztatik jövőndője*; Jeremiában a *kodifikálhatatlan jahvizmus* az örök *prófétizmus* lobban újra lángra. Messzi századok ormain átcsap a szív táplálta láng a Golgotára is. Csak mi látjuk, Ő nem látta. Ő elepedt szívvel egyedülült Jahveh hatalma előtt.

## VI. A deuteronomiumi reform.

A deuteronomiumi reform az antik világ egyik legnagyobb eseménye. A Deut. összeszerkesztésénél kétségtelenül papok is közreműködtek és a legnagyobbat cselekedték, ami papoktól kitelhetett. Tiszta jó szándék vezette őket, tragikumuk csak az, hogy nem voltak próféták vagy csak nacionalista próféták voltak, s mégis prófétai követelmények szem előtt tartásával igyekeztek a jahveh vallást egyedülivé és kizárólagossá tenni. A nagy próféták 60—70 éve elnémultak már, lelkük hatalmas lobbanásai feledésbe mentek, az írás és szájhagyomány akkor is nyomorúlt eszköze volt a nagy emberi megérzéseknek és kinyilatkoztatásoknak. A személyes lelki-szellemi élet számára az írás másodrendű és lényegtelen, az emberiség legnagyobbjai közül sokan nem is irtak s még akik írtak, senki sem dicsekedhetett el azzal, hogy leírta, a mit akart. Az, hogy a próféták vallásából zsidó dogmatika lett, nem meglepő ma. De Kr. előtt 621-ben vagy 630—40-ben minden esetre oly jelenség, mely a maga nemében páratlan. Nem kis joggal dicsekedett Jeremiával szemben a fővárosi zsidó írástudó: „nem félünk, kezünk-

ben van Jahveh törvénye“. (Jer. 8:8.). Ma helyes vígasztalódásnak látszik, mert a zsidóság valláskönyvével a kezében akkor is megmenthette vallását és fajiságát, amikor Babel, tisztán politikából, a zsidóságot teljesen szétszórta. Mert az volt a keleti világbirodalmak politikája, hogy a letiport kis népeket rabszíjra fűzték és mérhetetlen távolságban kicserélték. A fogásra jutott zsidóságot a Deuteronomium tartotta meg.

A forradalom tehát a 8. században kezdődött az Oszöv., s joggal az emberiség legnagyobbjai által és betetőzést nyert az epigonok által. Mindenki Jesaja véleményét mondotta magáénak, mindenki a nagy prófétákra szavazott, de — *a maga módján*. Hihetetlen módon mintha együvé kerültek volna a nacionalista próféták a jahvistákkal, a papok a prófétákkal, a király mindenkivel. Csupán az zavarja a teljes pártnélküliséget, hogy a megtalált törvénykönyvet nem Cefanjához, vagy ép' Jeremiához viszik orákulumért, revelatív igazolásért, hanem Hulda prófétaasszonyhoz, a ruhatárosnéhoz, aki különben ezzel az orákulummal le is szerepel az Ótest.-ban. A Deut. szerkesztői szentül meg voltak győződve, hogy amit végeznek, az a nagy próféták hamisítatlan öröksége. A nagy próféták szent méltatlankodása és felháborodása itt hihetetlen fanatizmusná kovácsoltatott, általában minden grandiózus vonás törpévé, unalmasan praktikussá gyengült. De így van az, hogy ha a nagy szellemek nem békülnek ki, az utódok, a törpék, boldog megértéssel laposítják el a nagy prófétai tanításokat. De azért *ami nagy*, az még torzított kiabrázolásban is megérdemli a megbámúlást, mert kicsinységében is nagy, világtörténelmi tényezővé lön.

A II. Kir. 22. szerint Hilkia főpap megtalálta „a törvénykönyvet“, nem egyet a sok közül, hanem *az igazit*. Sáfán, az íródiák, perselypéNZért ment és — *a Deuteronomiumot hozta vissza a királynak*. Az irodalomtörténeti vita során két nézet merült fel és marad eldöntetlen. 1., hogy ez a *találás* pia fraus, 2., hogy ez a *találás spontán*, előre ki nem számított, és szószerint veendő. E vita eldöntése azért lehetetlen, mert az egyes nézeteknél sohasem az objektívumok tekintetnek, hanem előtérbe nyomul hallgatólagosan az a kérdés: vajjon a verbalis inspiráció alapján ítéleznek-e, vagy pedig tisztán historiai szempontból. A historiai szempontból lehet *pozitív* állásfoglalásunk s lehet *negatív*. Pozitív akkor ha kritika nélkül átsuhajunk a locusokon vagy legszigorúbb kritika után is a hagyó-



mány mellett tanuskodunk. Negatív akkor, ha ab ovo pia frau nak ítéljük a törvénykönyv megtalálását.

Kétségtelen, hogy a templom renováció alatt volt és ez a kalommal a templom oldalában található tág fali szekrényelből minden apróságot, liturgiához, kultuszhoz tartozó klenidiumot, thóratekerceket kiszedegettek s ezek között ráakadtak a Hilkia féle törvénykönyvre. Ez oly természetesen és magyarázat nélkül van mondva, hogy Jósijának erről valahogya tudnia kellett. Mint királyi herceget bizonyára már 12 éves korától kezdve valamely thóra gyűjteményből oktattak, valószínűleg maga Hilkia, mely thóra gyűjtemények Manassé alatt nyilván indexre kerültek, vagy megsemmisültek, vagy elrejtették őket, vagy pedig a meglevőket Hilkia és szellem rokonai egységesítették, külön tekerésre írták és elrejtették, vagy elrejtették a templomban. Jósija, az új vallásban nevelkedve, a törvénykönyvre nézve isteni szankciót kért és kapott is. Hilkiáé nem vitték a törvénykönyvet Jeremiához, vagy Cefanjáéhoz, hanem Huldához. Bárhogyan igyekeznénk is a tradícióhoz hű maradni, hovatovább mindig nagyobb lesz a gyanakvásunk, hogy az említettek tudtak előre a dolgról, Jeremiát kivéve. Jeremia különben is fiatal ember volt még és, ha a tekintély meg is volt, anatóti léte — vidékinek tekintették s így nem közöltek vele semmit. De ha a mentalitását vesszük, akkor egészen bizonyosan a Deut. szerzői a maguk szempontjából helyesen cselekedtek, ha Jeremiát nem is unszolták részvételre.

Nos, és ha pia fraus? Sokan írtoznak e gondolattól, félünk gyanúsítani akkor, amikor nincs pozitív adatunk. De gondolkozunk egy kissé Juda határain belől vagy egyáltalán Kr. e. a 7. században, és úgy, mint az antik ember, felejtsük el kissé modern világ- és életnézetünket és erkölcsi felfogásunkat. A *antik ember vallása egészen más valami, mint erkölcsi magatartása*. Egyik a másiktól, ha nem is állanak nagyon távol, de külön állnak. Sokszor semmi közük egymáshoz. A vallások születésénél az erkölcsi egyáltalán nincs célba véve, a religiozumnak ill. a numinózumnak legfeljebb önmagában van önállósító és az embert állásfoglalásra kényszerítő ereje. Az antik vallás a szűrt vallás csak *kijelentés*, de nem annak bemondása, hogy mit cselekedj, hanem annak kijelentése, hogy *ki az az Isten, ill. mi a neve*. A Mózesnyerte kijelentésben az igazi kijelentés, kétségtelen, a lenyügöző az, hogy „*ehjeh 'aser 'ehjeh*“ vagyok *a ki vagyok*. Én vagyok Javeh. A mi a nép erkölcsi magatar-

tására vonatkozik: törvények, szabványok, azokat nem egyedül Mózes csinálta és amit ő írt volna le, azt se közvetlen Jahvehtől írja, hanem közvetve sokat írhat vala Hamurapi-tól, akinek a paragrafusai a Mózes korbéli antik Keletet már régen behálózták.

A család a jó érdekében, a célok érdekében tehát, előfordulhat még a kegyes Helkiánál is, de az ő alkotásukat, a Deut. bevezetését, a reformot egyáltalán nem szabad *ebből a szemszögből* nézni. Hiszen e korban még csak *egy individualista van*, aki nem kultuszközösségben éli az Istent, hanem egyedül, hontalanságban és árvaságban: Jeremia.

Izrael nagyjainak jó része ilyen formán, sőt kimondottabban törvényszék elé hozható. Ábrahám, Jákob, Dávid mind részesek e bűnben, ha a modern erkölcsi törvényeket antik népek vallására akarjuk reá húzni: sőt a pia fraus még a modern katolikus egyházban is elfér, a modern közélet pedig frausból él, legtöbbször a „pia“ enyhítés nélkül. Delitzsch Frigyes híres Babel-Bibel vitájában és a „nagy család“ (Die Grosse Täuschung) c. írásaiban megpróbálja Izrael vallástörténelmének nagy ellenmondásait tendenciózusan kiélezni és ezekből rosszhiszeműleg ítélkezni. A felzavart kedélyek több mint 70 önálló könyvecskeben és számtalan értekezésben cáfolták D. állításait. S ma az Ótest. legjobb ismerői nem tartják szükségesnek cáfolni, mert — úgy mond — az antik világ etikája más, mint a mienk, az antik vallásnak legfeljebb emberi dedukciói adják az erkölcsi magatartást és adják Jeremiától kezdve mind máig, a szerint, amint a vallás a történelem folyamán individualizálódott és ethizálódott.

Lélektanilag és történelmileg nézve tehát e csalást nem lehet belőle a későbbiekre nézve terhelő következtetéseket vonni. A lényegében és kihatásaiban páratlan esemény: a *deut.-i reform szempontjából* a Hilkia kegyessége, vagy nem kegyessége szót sem érdemel többé. Hilkia ismerte a múltat, a próféták jóslatait beteljesedve látta, szenvedett Manassé alatt s újra hallja Cefanját és Jeremiát prófétálni, nemcsak, hanem együtt reszket korával. A scytha veszedelem híre az ő szívében is keresztül nyilalik; tudta, hogy Jósija mentalitása olyan, mint az övé, Állunk szívesen a tradícióknál, amelyik kétségtelenül az előkészületeket, a lázas kodifikáló munkát, a rokon szellemek tömörülését biztosan sejteti, de az ilyen kérdésekben végleg-

set és biztosat mondani nem szükséges. Izrael múltja és jövője úgy is megoldotta a talányt.

A könyv kicsi lehetett, általánosan elfogadott vélemény szerint a mai Mózes V. könyve 12.—26. részeinek *eredeti* darabjai, miután át- és beledolgozás e fejezetekben is történt. Célja az volt, hogy Juda vesse el a Manassé által szabadjára engedett keni (assyr babeli) kultuszt, térjen Jahvehhoz, vagy amint a Deut. alapgondolata kifejezi: „Sima' Jisrael Jahveh 'elohejnu, Jahveh 'echad!“ (Deut. 6:4.), „hallgasd Izrael Jahveht, Istenünket; Jahveh egy“. Hulda orakuluma is ezt mondja. Ha hallgat Izrael és Jósija Jahvehra, azaz a könyv szavaira, megmarad, élni fog s mivel ruhájának megszakgatása által alázatosságot s a könyv igazságát ad oculos demonstrálta, igéri számára Jahveh, hogy Jósija nem látja meg a veszedelmet, mely e helyre vár. E jóslatot inkább argumentációnak tekinthetjük, mert Hilkia és Hulda is szentül hitték, hogy a Jahvehhoz tért Juda kegyelmet nyer, különben nem igyekeztek volna oly nagy erőfeszítéssel érvényt szerezni annak a reformnak, mely nem csak kultuszreform, hanem hihetőleg az első államalkotmány, melyet aláírt király és nép abban a biztos tudatban, hogy sankciója megvan Jahvehtől, mert a nagy próféták kijelentései érvényesülnek benne, legeslegelől és nevéen nevezve: a Mózesé. Tehát itt állunk a nagy idők küszöbén: *nem a kultusz az elsődleges*, a szabályozó, nem a szabad szó az irányadó, hanem *az írás, a tan, Mózes thórája*, mely a kultuszt szabályozza és nem fordítva. A kultusz alárendelt függvényévé lesz a kijelentésnek. Ugyancsak itt kapcsolódik az erkölcsi élet a kultikusba ill. a vallásiba. Századok végződnek és századok, évezredek kezdődnek.

*Itt született a könyv vallás.* Az egészen lényegtelen a reformátorokra nézve, hogy Mózes nehéz nyelvű volt, a Deut. ban Mózes beszél, predikál ékes nyelven és 800 esztendő meszsiziségből. De a népek históriáját azon legőszintébb személyiségek adják és határozzák meg, akik az elválasztó, magát jelentő Istenséggel szemtől szembe beszéltek. Ezen elhatározó személyiségek, választottak sohasem némulnak el a tömegekkel, de az istenség képének fejlődésével együtt nőnek, változnak, tökéletesednek. A népek konzervativizmusa nem sui generis jelenség és nem magyarázója Juda hátratekintésének, mint azt Duhm állítja, hanem a fent mondottakból következik a konzervativ dogma: *a régi, a nagy: jobb.*

A késő epigonok, tehát a deut.-i reform végrehajtói megszüntetnek minden más törvényforrást, ill. feleslegessé igyekeznek tenni (Deut. 30:11—14.). Egyedüli forrás Mózes kijelentése és az mindenkié, mert gondolatai a szívbe írvák, szavai beszélhetők. Észszerű és természetes, világos, mint az írott szó, ha azt a szív tovább gondolja, az ajak tovább mondja. *Jahveh csak egy, nem sok*, mindenütt ugyanaz, akivel Mózes beszélt, és akiről *a könyvben* szó van. (Deut. 6:4.): de csak egy helyen van lakóhelye, egy helyen szereti népét s várja áldozatait, azon a helyen, hol Senacheribot megfékezte. A vidéket is csak Jeruzsálemben. Sionban szereti. Jahveh elhagyta az ő népe által megfertőzött és Senacherib által megszenteltelenített vidéki lakóhelyeit. A historiai következtetés, ha új és szokatlan is, ilyen formán érvényesül az új törvénysummában, mert amint az Ószöv. történeti könyveiben előttünk áll, az egész zsidó historiát átgyúrnák a deuteronomisták, hogy a Deut.-ot a történelemmel, a történelmet s annak nagy tanításait a Deut.-mal igazolják. A Deut. történelmi *nézőponttá* lőn, a historia barométerevé, vagy szintezőjévé. A historiai anyag görcső alá kerül, az alkalmas átalakul, az alkalmatlan elesik. A mozaik munka, mely e szorgalomból keletkezett nem más, mint Izrael deuteronomikus vallástörténelme. Ezt a kétségbeesően *lelkiismeretes*, sokszor ad absurdum *következetes* történelemátírást, ill. cenzurát ma nevezhetjük akárminek, de e törekvés Izrael történetét maradék nélkül *sub specie aeternitatis állította*. Csak egy valóság van: Jahveh. Csak egy élet lehetséges: az előtte való élet. Formai tévedésében nagy reform, mert végrehajtásához meg volt a hit, hogy a veszedelem elmúlik Juda felett, — a mi néhány pillanatig igaz is volt.

A nagy, hatalmas deuteronomikus valláskönyv, Izraelnek csaknem teljes irodalmát, sőt a késői zsidóság minden alkotását a saját szempontjai alatt szívta fel, mert sohasem volt kész, mint azon dómok, melyek kolossustestükbe minden idők maradványait fel szívják s gondolkozóba és ámulatba ejtik a késői szemlélőt. Még abban is dómszerű a Deut. és az általa inscenált reform, hogy minden nagysága mellett ebben a világban marad ('ólam hazzeh) horizontja a bércek tetején végződik, az 'ólam habba' a földi viszonylatoktól mentes ország, a Messiás országa, mely a harag és ítélet napján áll be, még csak meg sem említetik s ezzel a vallás transcendentális világa kivész, hogy teljes legyen a deut.-i vallás racionálitása. E vak-

ság; mely felett ma is sajnálkozunk, együtt érezvén a bukás-  
telé siető Judával, alkalmas eszközzé lón Jahveh kezében  
hogy az 'ólam hazzeh elérje végzetes célját: bukását; az 'ólan  
habba' pedig, a transcendens világ az első imádkozó zsidó  
(Jeremia) kétségbeeső imádságában és fájó szívében még  
csak sejtelemszerűen alászállhasson s igaz legyen az újtesta-  
mentumi deklaráció: *Az Ország tibennetek vagyom.*

Az epigonok tragikus tévedése kézenfekvő: kikényszerí-  
teni gyors megtérés által a fényes jövődőt és azt merev-  
tanná fogalmazni. E vakmerőséget mi megbocsáthatjuk, mert  
Jahveh tervében ez is benne volt, formailag pedig oly ala-  
pokot fektetett le, mely formák és alapok nélkül az Ige val-  
lása el sem képzelhető. A konfessziókba préselt élet, szellem,  
akarat évezredek múlva is új tapasztalásokra lázítja a szívet.  
E hatalmas konfesszióban, mely a Deut.-ban és annak alap-  
ján álló történelemszemléletben előttünk áll, olyan kincsek  
konzerváltattak, melyek mind máig kincsek. Ezek 1., a  
könyv, melybe Isten kijelentése iratott, mely által az a törek-  
vés, hogy a szellemi jelentések valamely módon realizáltas-  
sának, megoldást nyer. Így lesz a könyvből Ige — Biblia, Al-  
korán stb., irányítói az életnek, forrása a törvényt magyará-  
zatnak és az ember magatartásának, eszköz a vallás ill. kije-  
lentés ethizálódására. A legmaradandóbb kincs, a legörökké-  
valóbb. Öntudatlan gondoskodás arról, hogy amikor a zsidó  
élet teljesen megszűnik, a Könyv megtartsa a népet. 2., a  
templom, az Isten lakhelye, Jahveh jelenlétének állandó em-  
lékeztetője. Betetőzése annak a gondolatnak, hogy ha a király  
egy, és az élet centrumában, fényes palotában lakik, Jahveh  
se kényszerüljön alacsony életet élni. A templom a zsidóság  
életében oly nagy szerepet játszik, hogy a jámbor zsidó a  
templom halhatatlanságában hitt s ezt ma is fentartja, a mi-  
kor a megmaradt falak mohás árnyában évezredek fájdal-  
mát sirja el. 3. A kultusz, mely centralizáltatott végérvénye-  
sen, melynek kihatása a legszemelláthatóbb. Ennek meg-  
tartása üdvösség. Elhanyagolása kárhozat. Hogy ez a kultusz  
ma is fennáll átöltözött külsővel és jelentéssel, különösen a  
katholicizmusban, az senki előtt sem kétséges. A modern kul-  
tikus életnek nincs olyan mozzanata, melyben nem volna fel-  
lelhető a zsidó kultusz valamely maradványa.

4., A papi rend. Ehhez a legkevésbé kell kommentár,  
mert ez a leginkább megtartotta eredetiségét. Ma hierarchiának  
hivják.

„A Deut.-nak és a rajta alapuló reformnak vallástörténeti jelentőségét három pontba foglalhatjuk, ú. m.: 1., Alapjává lett a Kánon kifejlődésének. Legfőbb állami tekintélyre emelése által átvitetett rá ugyanaz az isteni tekintély, ami eddig csak Istennek élő szóval adott kijelentéseit, ú. m.: a *prófétai ígét* és a *papi tórá*t illette meg, így ez lassankint mind a kettőt helyettesítvén, a hit és cselekedetek zsinormértéke lett. Ezzel teljessé tette azt a különbséget, amelyet maguk és a többi népek közt már régebben éreztek Izrael fiai. Ők Isten akaratának ismeretében *Isten népe*, a többiek annak hijján lévén, *pogányok*. A Kánonról való felfogás továbbfejleménye lett a papságnak az írástudóság, a próféta-ságnak az apokalyptika által való háttérbe szoríttatása. 2., Lehetőséget nyújtott arra, hogy a kultusz központjába az áldozat helyett az *ige* lépjen. Aldozni és élő szóbeli tórá-t kérni csak a jeruzsálemi templomban lehetett, az immár írott tórá-t olvasni mindenütt és ebben a Jahveval való *szellemi érintkezés szintén megélhető*. Így lettek a később szokásba jött zsinagógai tanítások, lassanként áldozat nélküli istentiszteletekké. 3. És ez az, ami által út-at nyitott Izrael vallásának *világvallássá* való fejlődésére. Mert egyedül belőle, az eleven isteni kijelentés tekintélyével bíró írott tórából magyarázható csak meg, hogy a babyloni fogságban Juda fiai Jahveval való közösségüket kultusz nélkül is fentarthatták és így ők nem olvadtak bele a pogányságba, vallásuk nem enyészett el, hanem olyan theokráciává fejlődött, mely sem földi országhoz, sem nemzeti államszervezethez kötve nem volt és így képességekkel és lehetőségekkel bírt arra, hogy minden országra és minden nemzetre kiterjeshkedjék.“ (Dr. Kecskeméthy: A mi valásunk, 56. old.)

A Deut. tehát életbelépte után közkinccsé lett, azonban ebből az következett, hogy nemcsak a papok magyarázták, hanem azok a jogász-theologusok is, akiket Jeremi *Soferimnek* nevez és akik már akkor bevégzettnek tekintették a kijelentést. Ezek a derék bölcsék, — a Deut. élő kommentárjai, mihamar nagy tekintélyre vergődtek. Ellenkezésbe kerültek a prófétai szóval, így következett be az, hogy a próféták inspirálására szerzett Deut. a prófétákkal szembeszegeztetett, amint Jeremiával szemben mondják: „van thóránk!“ Mint ahogy a Tridentinum nem tűri az ultramontán igehirdető katholicizmust, úgy nem volt inyére a Soferimnek a szabad prófétai szó. Tehát

világos a Deut. szerzőinek tendenciája: inkább Hulda, mint Jeremia vagy Cefanja. A jövődtől irtózik, a megváltozhatatlan törvény nemcsak reá nézve kötelező, (tehát az emberre hanem későbbi felfogás szerint, Jahvéra is, aki nehezebb kédeknél *magu is utána néz a thóra szabványainak*. A szabó prófétai szóval szemben az igazi prófétára nézve is kiolvassá a vérszegény szabványt: az az igazi próféta, akinek a próféciája már beteljesedett. Ez egy nép életében *kimerültség*. A egyéniség hallatlan dehonesztáló leértékelése ez, amikor maga a lélek is a végzetesen eltárgyasult vallásba: kultuszba tettetetik el s maga a választott nép sem látta, hogy a próféta nem annyira jósolt, hanem lát; nem sejt, hanem tud, nem feleget és találgat, hanem kinyilatkoztat.

Izrael vallása így az *írástudók vallása* lesz, a papok liturgusokká lettek, a próféták elhallgattak, helyüket azok az írástudók foglalták el, akik az egyéni praedisponáltságukra fogva beteg látomásokkal kommentálták a thórát. Lázálmai igazoltak mindent: ez volt az inspiratív elem munkájukban. Vagy pedig a merev orthodox — racionalizmus szempontjából vezettetve hajtották igába a zsidó életet, akiket később Jézus örökre diszkvalifikált.

Minden abban a legjobb hiszemben történt, hogy Jud elhárítsa maga felől a végveszedelmet; a népek életében gyakran a magaösszeszedés az utolsó órában. Judának még volt anny ideje, hogy a fenti módon megtérve — kifejlődjék aprajánagyjában a gög: a rossz gyermek mentalitása, hogy Jahve utoljára csak az ő pártjára áll. A deut.-i reform az utolsó mentesség s míg Juda legjobbjai — papok, írástudók, királyi udvazt mentségnek látták, Jahveh örökre letaszította Izrael a történések színpadjáról. Megiddó: Izrael Mohácsa (608 pontot tett Izrael politikai történetére. A késői szívszaggatkiábrándulásból született zsidóságnak egyetlen kincse maradt a thóra. Hogy nyomtalanul el nem tűnt, a thórának köszönheti. Egyik a másikat tartotta meg.

## VII. *Az egyedül maradt próféta, a vég eszközei.*

Ebben a rettentő vak erőfeszítésben, a vég előtti lázas haláltusában csak egy ember van egyedül, aki lát: a szenvedő Jeremia. Ő a másik nagyság, Izrael utolsó prófétája a fogság

előtt. Az ember és alkotásai világtörténelmi tanulsággal szakadnak kétfelé. Az ember más, mint az intézmény, több, drágább, ő az elsődleges és meghatározó; ha intézménybe szorítják az embert, szárnyát szegik, sui generitását elközönségesítik; ha megőrzi önállóságát, hontalan, árva, üldözött, egyedül marad. Jahveh előtt azonban éppen az a vigasztalódás, ill. vigasztalás, ami a mi szemünkben visszariasztó és gyötrő. Jahveh azokat keresi, akiknek legfájóbb a fájdalmuk, legvérezőbb a szivük. Jahveh a leggyengébbeket, a legszenvedélyesebbeket, sokszor a senkiket választja ki: a dadogót, az árvát, a bűnbeesettet, a hirtelen haragút, majd a jámbor szántóvetőt, a szenvedélyesen gyűlölőt, a megcsaltat, a szeretetet nélkülözőt, a tisztátalan ajkút, a vérengzőt, a gyámoltalan vámszedőt, azokat, akik vele szemben állanak és vívnek vele, akik gyengének érzik magukat, akik hívására, nemet mondanak, akik menekülni akarnak előle, akik előbb el akarják temetni apjukat, multjukat, akik jogászok akarnak lenni, vagy minden más, csak Jahveh rendelkezésére nem szívesen állanak.

De ezek között mégis csak annak a sorsa a letragikusabb, akit Jahveh az anyaméh előtt, tehát fogantatása előtt kinézett magának, már megszentelte, népek fölé rendelte. Ez a prófétasors a legelrettetőbb, a legvonzóbb: *a kálvini*. Írásaiban, melyek évezredek át hányódva jutnak kezünkre, irodalmilag tán nincs adva a legmagasabb, a legrágább, az Ótestamentumból, de *egyéniségében a legnagyobb előtt állunk*. „Das Geheimnis der Persönlichkeiten kann historisch nicht restlos zergliedert werden, es spielt sich im verborgenen Innern ab, und nur was als Wirkung der hier zwischen der Seele und ihrem Gott sich vollziehenden Vorgänge nach aussen tritt, können wir als Lebensäußerung dieses innersten Vorganges beschreiben. Soviel aber lässt sich mit Bestimmtheit sagen, dass wir es nicht mit einer durch Priesterpekulation oder irgendwie auf dem Wege der Reflexion gewonnenen Erkenntnis zu tun haben, sondern mit innerer Intuition oder vielmehr mit unmittelbarem Erfassen. In einem grossen Momente wird die Gottheit als beherrschende, alles überwältigende und den Menschen gefangennehmende Macht empfunden, und dieses persönlichste Erlebnis zieht den Profeten nicht allein in den Dienst seiner Gottheit, sondern es offenbart ihm auch das Wesen seines Gottes als einer alles beherrschenden, sittlichen Macht.“ (Kittel Geschichte des Volkes Israel 415. o.)



A vég sötét háttérben, mint kísértet jelenik meg, ha szabad e képpel élni, Klió. (Assy-Bab: Nabû.) Irása véres és sötét, kuszált; siet, hogy ráját rajzoljon a fenséges alkonyathoz: a véghez. Ámon palotaforradalom áldozata már, az „am ha'arec“ szerette Manassét, ezt a következetes népszerű királyt. Bosszúból a 8 éves Jósija kerül a trónra (638—608). Assyr elnyelte a népeket, de nagyságában hordja romlásának csiráját is. Az óriási test nem bírta el a sok idegen vétagot, önsúlyától roskad meg. Világtörténeti hivatása betölt, humánus, berendezkedni akaró szelleme időelőtti: buknia kell. Assurbanipal uralkodása (668—626.) alatt remegni kezd Előázsia. Egyiptom kivívja a függetlenségét, mialatt ő Elam lázadását csitítja. Assurbanipal tulajdon fivére, Samassumukin, a babiloni király fellázad ellene s lázadásra csábítja a babilonit, sőt Assurbanipal tulajdon szolgáit is. E lázadáshoz csatlakozott Aramu (Sir törzsek, Melucha — Moloch — Moab stb.). Leverése bámulatos, ijesztő és véres, de a lázadás hátborzongató precedens volt. Az ezeréves sémi birodalom recsegett, ropogott; a'ria'k tűnnek fel a szemhatáron, a 7. század közepén már kiemelkedik a homályból a Méd birodalom és annak nagy alakjai: Dajaukka-Dejokes, Phraortes. A történések gyors egymásutánjába döntőleg szólnak bele a skythák. (Askusa-Askenaz.) Ahogyan egykor a népvándorlás Rómát derékban törte, úgy változtatta meg a skytha veszedelem Kelet hatalmi viszonyait Kr. e. 634 körül. Jeremia skythadalai a leghűbb történelmi okmányai a rabló és pusztító népvándorlásnak. Hogy ezek a skythák kik voltak, azt itt eldönteni nehéz: mindenestre *nem sémiták*. Hogy indógermánok voltak-e, az csak addig állítható, míg a szaktudósok *csak germánok*, mert ha Előázsiaiban csak a sémiták és csak az indógermánok szerepelnek, és ez az előítélet senki által nem kifogásoltatik, az öskelet nagy talányai eldöntvék és nincs többé megoldatlan probléma. A népfajok e dús termő talajában azonban mindinkább problémává erősödik a ma még megoldatlan és szót kérő *ural-altaji* kérdés.

Ez a veszedelem azonban néhány évtized alatt magától elmúlik, mert a skythák apró csapatokra oszoltak. Sikereiket pedig politikailag nem érvényesítették. Előázsia folytatta a „föld pörölyének“ ártalmatlanná tételét, Jesaja szavai kezdenek beteljesedni. A Médek és Babel döntő csapásra készülnek Ninive ellen. Jahveh újra ítél, *az assyr kolosszus csak ostor Jahveh*

kezében: haragjának botja: (Jes. 10:5.), aki népeket akar ki-  
gyomlálni (10:7.), aki előtt a kis népeknek pisszenni sem volt  
szabad. „Jaj neked pusztító, te csalárd.“ „Mert megszegte a fri-  
gyet, lenézte a városokat, nem gondolt az emberrel“ (33:8.).  
„Jaj a szárnyzuhogás országának, jaj a sok nép zúgásának,  
akik úgy zúgnak, mint a tenger zúgása (17:12.). Estvének ide-  
jén rémülés száll reájuk és minekelötte megvirrad, nem  
lesznek, megszünik az útonjáró, mert az Úrnak szavától meg-  
retten Assyria, vesszővel veri azt Jahveh.“

Az a sejtelem, hogy e jóslatok mihamar beteljesedhetnek,  
siettette a deuteronomiumi reformot. Jósija profétai örökséget  
látott a törvénykönyvben s hitte, hogy a mut. Jahvehtől elsza-  
kadt, a megtérés pedig Juda megmentését (nem üdv!) hozza.  
A „Jom Jahveh“ eltűnt, amikor minden beteljesedni látszott,  
senki nem foglalkozott a jövővel. Jósija egyike volt azon  
vazallusoknak, akik az assyr hanyatlásból Jahveh szabadítá-  
sát olvasták ki, innen a bátorság, hogy Jósija Juda határain  
kívül Samariában is reformál. Az assyr istenek osztoznak As-  
sur sorsában. Jahveh felsőbbisége a Deuteronomiummal egy-  
szersmindenkorra biztosított, a törvénykönyv olvasására a  
király megszakgatja ruháját. Ebben az ijedelemben a mult  
megbánása, a királyok, — Izrael megtérése csodálatosan nyer  
kifejezést. Mintha megbocsáttatott volna Jeroboám ben Nébat  
bűne, aki Izraelt vétekbe ejté.

A vidéki tóra-vetőkből törvénymagyarázók lettek. A *bá-  
mah-kultusz* hivatalosan megszűnt, áldozni csak Jeruzsálem-  
ben lehetett, de azért a nép megsiratta atyái vallását. Nem fe-  
lelthette. Még félszázad mulva is az Egyiptomba menekült  
judaiak pogácsát sütöttek az ég királynőjének, s emlékeztek  
a közelmultra, amikor a közeli isteneik társaságában boldo-  
gan és békésen éltek. Ezt a népet csak Jeremia siratta meg,  
de nem azért, mert bámáit vesztette, hanem azért, mert *nem  
tudta elveszíteni*. Jeruzsálem füleibe sem azért kiáltott rom-  
lást, mert a deut.-i reformot megcsinálták, hanem, azért, mert  
a jeruzsálemi kultusz-centralizációt nem követte a szív kul-  
tusza, Jesajaként — *nem gondoltak az emberrel*. Azt a forra-  
dalmat, amit a profétizmus, ill. jahvizmus kezdett a nacio-  
nálizmus, ill. a papság végezték be és realizálták. A „debar-  
Jahvek“-ből tóra lett. Az állam élete, politikai existenciája  
és a vallás = kultusz, végzetes, örök vadházasságra lépett.

„A mátkaság szeretete“, a Jahvehhoz való vonzódás, hűség,

önátadás elmúlt. Az örökkévalóságnak igen sokba került a „*törvény teljes betöltése*“ és feloldása: az Istenszeretet kiszabadítása a tekercek közül. Az isteni tekintély helyett beáll a királyi tekintély; a kegyelmi jog a nihil sine deo alapján kivéttetik az istenség kezéből és gyakoroltatik, évezredek mulva is, az apostoli király által: a patesi által.

Jeremia egyedül maradt. „Megnyugodhatom-e a nyomoruság felett? Szivem eleped énbennem. (Jer. 8:8.) Szorongás vesz erőt rajtunk, mint a vajudó szülő asszonyon. Ki ne menjetek a mezőre és az úton se járjatok, mert ellenség fegyvere, rémület köröskörül. Népem leánya ölt gyászt és heverj a porban, sírj, mint az egyszülöttet siratják, zokogj keservesen, mert reánk tör a pusztító hamar. (6:24—26.) Felkelt az oroslán az ő tanyájából és a népek pusztítója elindult — meddig maradnak még tebenned a te bűnös gondolataid?“ (4—14.)

Az esti árnyékok nőnek, hosszúra nyulnak, Juda napja lejtőre jutott (6:4). Jeremia e fájdalmas poézisében Juda alkonyát, utolsó 40 esztendejét fejezi ki. Jeremia sikoltása már belevész az északi és keleti horizont morajló reszketésébe. A tüzes fazék lehelete északról érzik már — de csak Jeremia érzi, a réformátorok alig: a mandulavessző fenyegetőn nyulik Juda fölött verésre, ítéletre. A lejtőre jutott nap arannyal leheli be a megnyult árnyékokat, Jeremia könnyein megtörik a múlt dicsősége és aranyzópornak látszik. A próféta közvetlen közelében állunk, akinek Jahveh perzselő szava a csontjaiba van rekesztve. Amint a zokogó kebelből aláhullanak a súlyos szavak, úgy tetszik, mintha tulajdon szívére hullanak. Ostor a kezében, népet ver, de az ütött égő sebhelyekre könnyei hullanak: „bárcsak a fejem vízzé változnék, a szemem pedig könnyhullatásnak kútfejévé, hogy éjjel-nappal sirathatnám az én népem leányának megöltjeit. Ő, akit a nacionálista próféták, bölcsék, soférek hazaárulással vádolnak, *ilyen hazaáruló*. Kortársai nem értik, vagy nem akarják érteni, bolondnak mondják, mert rémeket lát. Jeremia Jahveh-val is szembefordul, bár végzését tisztán látja, hirdetnie kell, amit Jahveh mond. Nem hirdetné, mert a kicsiny férgecske Jákob nem bírja el, de hiába minden, ha a közönséges judai polgár elől Jahveh el is rejti végzését: az közeledik, itt van. Sem a Nilus vize (Aegyptom), sem a Folyam vize (Assur-Babel) meg nem mentheti. És Jeremiának még sem a vég hirdetése a legsúlyosabb, hanem *annak élése*. Szavai percről

percre életté súlyosodnak, jajszavai az ő keblében fájnak a legjobban. Nem színész, aki tragédiát játszik, hanem népe tragédiájában ő a főhős. Juda multja, kincse, értékei őbenne tragikus személyiséggé ötvöződnek. Senki se szerette úgy Judát, mint a benjaminita Jeremia, senki sem mellőzte úgy Jeremiát, mint a nép, melyért szive epedt. Nem szentimentalizmus ez, hanem *a szív prófétasága*. Jeremia előre élte a véget, mely népére várt, ezerszeresen és naponta élte. Bárhova tekintett, árvának, hontalannak és egyedülvalónak látta magát. Vigasztalni akart és korholnia kellett, így akarta Jahveh. Juda leghűbb fia ő, aki sokszor dorgálás mellett könnyet fakasztó, gyöngéd szavakkal csititgatja népe fájdalmát, holott az ő fájdalma a legnagyobb volt. Jeremia a legsúlyosabb harcot vívta, melyet valaha próféta megvívhatott, és pedig népével és annak vezetőivel szemben. Nem volt korának egyetlen alakja, rétege, mely szívesen hallgatta volna szavait és a legsomorúbb sors jutott Jeremiának osztályrészül, ha belső világába pillantunk: gyöngéd érzésvilága szembekerült Jahveh akaratával. Lelki strukturájánál fogva egy sorban áll a nagy genfi reformátorral, egy sorban a legnagyobbakkal, akik Jahvehval *bellum numinozumot* vívnak. Így lett Jeremia hivatásának mártirja (Kittel). A külső világ engesztelhetetlenül sodorja el érzésvilágát, valahányszor sajtó szívvel engedelmet kér, hogy *csak zsidó lehessen*, hogy honát, népét szerethesse.

A felületes szemlélő azt hinné, hogy itten egy szentimentális prófétáról van szó. Az elmondottakból és későbbiekből nyilvánvaló, hogy Jeremiában egészen új próféta-typust nyertünk, aki a maga nemében páratlan. Jeremia önmagában is népét siratta, népe bukásában saját tragédiáját látta, saját sorsát népe tragédiájával azonosította. Csak 100 év múlva szólta ki a nagy babyloni vigasztaló, ill. fogalmazta meg a már adott életet e szavakkal: Jahveh szenvedő szolgája. Aki ezt a 6. században nézi, Jeremiára gondol önkénytelenül, aki ma nézi, mindenesetre a *Názáretire*. A késői zsidó kegyesség ideálja Jeremia. Nem szentimentalizmus az, ami Jeremiában előttünk áll, hanem az eddig ismeretlen *individuílizmus a jahvizmusban*. Az ótest.-i vallás zenitjén állunk öntudatlanul, amikor az ember viszonya Jahveh-hoz nem etnikailag, vagy földrajzilag értetik, hanem benső személyes összekapcsolódásban és állandó, független

érintkezésben áll. A természetileg adott egyéniség néven nevezett, kiválasztott személyiséggé nemesedik a végtelen értékkel: Jahveh akaratával, kiválasztásának biztos felismerésével gazdagodva. Jeremia az első tisztán vallásos személyiség az Ótest.-ban, az utolsó nagy próféta és *lelkületénél* fogva a legnagyobb. Ő az első Izrael nagyjai között, aki kultusz, templom és Jeruzsálem nélkül „Jahveh előtt jár“ s ki mondja az akkor képtelen és hallatlan szót, hogy Jahveh a pusztában se kíván áldozatot Izraeltől (7:22.). Az első alakja a történelemnek, aki imádkozik Jahvehoz lélekben és igazságban. Multja Hoseára néz, örökösei között lelkületben első helyen áll János evangélista, a tanítvány, akit Jézus szeret vala.

### VIII. Jeremia és a Deuteronomium.

Jeremiát igen szeretik úgy feltüntetni, hogy ő a deut.-i reformban részt vett, vagy tán azzal rokonszenvezett volna. Nem egészen lényegtelen még az sem, hogy ő hogyan gondolkozott erről a nagy eseményről. Jósiját szerette, derék, józan, jámbor embernek tartotta. Tetteire szívesen gondol vissza, alkotásaiból is ismerhette, de a reformban *nem vett részt. Egyáltalán nem. Az első individualista nem vehetett részt,* mert a reform még ha a 100 éves próféta kivánalmakat is tartott szem előtt: intézményes valami volt: régi jogszokás alapján új szabályrendeletek szigorú és reformszerű alkalmazása. Nem is rokonszenvezett, kijelentvén, hogy Jahveh a pusztában tisztán hű szeretetet, a mátkaság szerelmét kívánta Izraeltől, de áldozatot nem. (Jer. 6:20.) A zsidó kultuszközösséghez való tartozandóság jegyeit is jelentéktelennek látta s a külső körülmétkedés helyett a szív körülmétkelését, annak véres keresztségét kívánta honfitársaitól. (Jer. 6:26.) Jeremia figyelmeztette ugyan Jeruzsálem polgárait: álljatok az útakra és nézzetek szét és kérdezősködjétek a régi ösvények felől, melyik a jó út és azon járjatok, hogy nyugalmat találjatok a ti lelketeknek, és azt mondták: nem megyünk. De itt a reformról még korántsem lehet szó, e szavak szólásánál még a skytháktól félti a próféta Benjamin fiait. Tehát 625 körül vagyunk. A válasz: nem megyünk, nem figyelünk. Vagy ha más sorokat is tekintetbe ve-

szünk akkor tehetjük e sorokat a reform korára, ez esetben az a vélemény, hogy Juda meggyógyúl a reform által: hazugság és horribile dietus — ezzel gyógyítják a reformátorok népem leányának sebeit. Ez az ő békességük, mely nem békesség (6:14.). Ha így gondolkozunk, akkor Jeremia itt már nem általánosságban szól és nem a régi nacionalistákkal harcol, hiszen a két prófétai irány kibékült már Manassé és Ámon után, hanem a soférekkel vitázik, azok önhittségét fájlalja és velük szemben a lélek nyugalmát hangsúlyozza, mely sokkal fontosabb, mint a sébai tömjénillat, vagy az égő és véres áldozatok gőze, párája, „melyek nincsenek kedvemre és nem tetszenek nekem“, holott a reform pontosan megszabja, hogy ezen illatárból mennyi jusson Jahvehnak. Az olvasónak e verseknél feltétlenül az a benyomása ébred, hogy Jeremia itt már a reform utáni közhangulattal áll szemben. A tanulság: *vége*. A vég emlegetése háborzongató refrénné sötétedik. A reform Jeremia rezignált-ságán semmit sem enyhített. Hogy a kultusz centralizáció megtörténhetett és Jeremia jajja nem szűnt meg, jelzi a 7. rész 4. verse is: „az Úr temploma ez. Vajjon latrok barlangjává lett-e ez a ház ti előttetek, amely az én nevemről neveztetik? Ime, én is látok.“ Tehát nem a törvény rossz, nem az új rendelkezések rosszak, hanem az egyén, a „judai“ a rossz, aki azt hiszi, hogy az intézmények váltják meg az egyént és nem fordítva, akik abban tévelyegnek, hogy a vallás üdvintézmény: hogy a reform intézményes végrehajtása már Juda üdve. Jahveh már Sionban, a centrumban lakik. Lakott Siloban is s „mivel ti bizakodtok, e helyel dicseksztek, ok nélkül bizva a numina lociban, úgy cselekszem ezzel a helyel, mint Silóval cselekedtem.“ „Ne imádkozzál e népért, se jajszót, se könyörgést ne emelj értük és nálam közbe ne járj, mert én meg nem hallgatlak téged.“ Az intézményes megtérés megvan, de ime „a fiak fát szedegetnek, az atyák gyújtják a tüzet, az asszonyok pedig dagasztanak, hogy az ég királynőjének béleseket készítsenek és az idegen isteneknek italáldozatokkal áldoznak, hogy engem felingerljenek (7:18.). A házi istenek nem haltak meg, a kapú-cifrázatok, a házékítmények még a régi parázna bálvány-szerelmet gyújtják fel a különben Jahvehnak áldozó zsidóban: nem kell áldozat, — feleli Jahveh erre a vallásra (7:22.). De, ha e nyilatkozatokat tekintve, a következő ver-

seket reformelőttinek mondjuk is, elég világosan kizárják a próféta részvételét egy olyan reform előkészítésében és végrehajtásában, mely az ő panaszai ellenére a nagy próféták kívánságát egy kultuszreformban véli teljesíthetni. Hallatlan gondolat: a Mózes-től származó törvénykönyv paragrafusai ellen szólni és az áldozatról úgy nyilatkozni, hogy azt nem Jahveh rendelte. Világos, hogy Jeremia előtt a reform nem volt rokonszenves, de ő sem volt a reformátorok előtt kedves. Elkerülték egymást, mint két nagy ellentéte a kor-nak, mint minden nagyság, mely sajátosságai miatt egyedül marad. E nagyságok örök, engesztelhetetlen — élet-halál-harcot vívnak egymással, — az intézmény az individuum-mal. Viaskodásuk, győzelmük és bukásuk adják a nagy szellemtörténeti kiindulásokat, eseményeket.

„És megszüntetem Juda városaiban és Jeruzsálem utcáin az örömmek szavát és a vigasságnak szavát, a vőlegény szavát és a menyasszony szavát; mert elpusztul a föld.“ Jeremia a Deut.-ot nem bántja, de nem is foglalkozik vele, bántja azonban azokat, akik azt orákulumnak tekintik, materiálisan fogják fel, minélfogva bármit cselekszenek, a törvény — mint jó talizmán — megvéd. E felfogással lesznek bölcsekké az írástudók, akik a törvényt devalválják és bűneikre takaróul használják.

A nevezetes 11. fejezetre szoktak hivatkozni és azzal bizonyítani, hogy Jeremia résztvett volna a reform végrehajtásában. Eltekintve az exegezistól, egyszerű figyelmes elolvasás után szembeszökő a tarkaság. Érzik a Deut. 27. rész ismételtetése, pedig e rész sehogy sem a 7. századból való és sehogysem eredeti, miután az ősz Deut. eredeti darabjai a mai Deut. 12—26. részébe vannak bedolgozva. Az eddig mondottak alapján sehogysem lehet a 11. résznek a Deut.-ra vonatkozó részeit mértékadónak tekinteni. És ha más bizonyíték nem volna a kézenfekvők mellett, a két nagyság összeméréséből könnyű odanyilatkozni, hogy Jeremia és a deut.-i reform két különböző valami, egymástól idegen, egymást meg nem értő, egymással soha ki nem békülő szellem-történelmi esemény. Jeremiától ép elég elismerés, ha Jósiját jámbor embernek tartotta és nem lázított nyíltan a kultikus reform ellen. Nyilatkozataiban így is kemény kritika érzik: hirdetvén a törvény hallatára *a szív körülméltelkedését*. Nyugodtan ismételhetjük e kifejezést, mert a történelem is meg-

ismételte a Josija reformját. A pápizmus az óprotestáns prófétizmussal szemben, a Savonarolák és az Assisik után, nem tagadja meg önmagát, csak *a maga módján reformál*: eredménye a Tridentinum, a 16. század *Deuteronomiuma*. A Savonarolák, Ferencek, Bernátok, Ágostonok keresztyénsége: — a szivek reformációja Lutherre, Kálvinra, a protestántizmusra, a kiátkozottakra, az eretnekekre maradt. Kérdésbe tehető-e még, hogy Jeremia kié? A Deut. szerint a kijelentésnek vége, — *Jeremia nem tehet ahhoz, a mi mózesi*. Kora és az utódok Jeremiást *a maguk módján a maguk korlátai közé szorították, azt hívén, hogy glórikálják*. Az utókor Jeremiája azonban csak akkor igaz, ha a glória is jeremiási. Ha nem, úgy Jeremia reánk nézve eltűnt a jámbor rabbik iskolás egyformaságában. A mi Jeremiánk azonban csak a 7. században élt és csak azt lehet reá nézve elfogadhatónak tartani, amit életében mondott és róla mondtak, akik az ő lelkébe a legmélyebben belepillantottak. Ez is elég, hogy elmerülhessünk tengermély kedélyébe.

A törvény nem üdvözít, a rendszer nem ad lelket. „Elváltoztathatja-e bőrét a szerecsen, és a párduc az ő foltosságát? Úgy ti is cselekedhettek jót, akik megszoktátok a gonoszt. Jaj neked Jeruzsálem, nem leszél tiszta ezután sem, meddig még?”

Bizonyos tehát, hogy Jeremia a reformtól meglehetősen távol állott. Prófétaiban, bánata, panasza továbbra is megmaradt. A Deut.-ot a jeruzsálemiek sem vették lelkiismeretük szerint. Az intézmény nem vezetett a szivek körülmetélkedésére.

A horizonton északkelet felől csendesség van, előjele a bekövetkezendő romlásnak. Csak annyi hallatszik Akkóból, hogy 20—25 évvel ezelőtt Assyrbanipal karóba húzta a lázadó akkóiakat. Nabópolassartól még nem fél senki, hisz ő nagy tervekkel lehet elfoglalva, remegvén a skytháktól. A vazallusok jól érzik magukat. Psammetich is csak óhajtaná, hogy észak felé terjeszkedjék, de a skytha roham otthon tartja. A reform lármája is elült, régen vágott idők köszöntenek be, Juda újra szabadnak érzi magát s ha Jeremia szavait nézzük, mintha a hivatalos kultusz mellett igaz volna a későbbi egyiptomi reminiscencia. (Jer. 44—17.): „Akkor jól volt dolgunk“. Jeremia zokogása szíven vágó, sikoltása századokon át hallszik, a vastollal és gyémántheggyel írt vétek nemcsak,



hogy nem fogy, de minden nap maradandóbbá mélyül. Ebből a szivettépő zokogásból születnek azon költemények (Scytha dalok), melyek a világirodalom gyöngyei lesznek akkor, amikor Jeremiát *olvasni kezdik*. Ha Jeremia nem lett volna előre kinézett próféta, maradt volna csak költő, akkor sem maradt volna ki a legnagyobbak közül. — Jeruzsálem tehát újra a régi. Megvan a törvény, Jahveh megbánásának feltétele. Hivatalosan megtért Juda, de *csak hivatalosan*; csak gőgösebb lett, követelőzőbb és vakabb, Jósija reformált ott, ahol tudott, mert a régi állam nem volt adminisztratív egység, hogy a hatalom keze a magánlakásokba és a lakatlan vidékekre is eljusson. És ha a reformáció teljes is lett volna, akkor marad a Jeremia által is látott tévedés: a vallás nem kultusz. A vallás sokkal több, két elmaradhatatlan kelléke van: Jahveh szava egyfelől — az Ige, kijelentés, a próféta ajkára égetett, csontjaiba rekesztett dabar, a másik a szív, a benső (= leb-nefes). A vallás előbb kijelentés, azután a szív termékenysége, nem csak gyógyszer a beteg népközösségeknek ab ovo, hanem rabulejtő, meghatározó látás, életformáló tapasztalás. Ez nem vigasztalás, mint a nagy babyloni ismeretlennél, ez feltétlen akarát; a látás horizontján eltűnik a földi. Jeremiától elmarad a családi élet, a házassági élet előnyeitől megfosztatik, a sejtelemszerű reá nézve bizonyossággá tisztul, szomorú bizonyossággá, de a legszomorúbb mégis az, hogy azt, amit Jahveh elrejtett, amikor a kor vakjai, a boldog, öntudatlanul halni induló vakok nem láttak, Jeremia látja. És amint mentésre szól, gyalázatává válik. Ez a szomorú, biztos látás fakasztotta Jeremiában a jajszavakat és könnyeket. A vízesés felé siető szilaj patak, folyó apró csöppecskéi sohasem néznek ki a rohanó ártömegeből, sorsuk és kimenetelük megfigyelésére, boldogan, vakon zuhannak alá a mélységbe. Jahveh olyan lett Jeremia számára, mint a csalóka patak. Jeremia együtt hull népével, az ő aláesésére kimélyült a kiszenvedő zsidó nép bukása, mintha Jeremia lelkébe örvény vájódott volna a ráomló kor által: így öleli keblére e nagy ember népe bukását, hogy az habbá ne porladjon a rettentő romlásban. A népet csak szánni lehet, a szófogadatlan parázna fiakat megkönnyezni, de a vallás nemcsak szánalom. Nem a népért van a vallás, hanem önmagáért, az Igéért, a dabarért. „Ime, az én Igémet tűzzé teszem a te szádban és őket fává, hogy megégesd.“ Nem a nép válasz-

totta Jahveht, hisz ha így állana, minden azt bizonyítja, hogy nem is választanák; Jahveh választotta a népet, fogadta fiakká Izrael fiait: „hívj engem Atyámnak“. A kép halhatatlanná lön. A házastársi érzékies viszonyból atya-fiui viszony lehetősége és szüksége ébred a prófétában. A sejtelem kijelentéssé lön, amit Jeremia félve, remegve óhajt, azt Jahveh kategorikus szavakkal jelenti ki. A keresztyénség formailag innen is drága kincseket merített. Jahveh évezredek prófétáin át az ember-szívhez férközött. Odakint egyik világhatalom a másikra omlik, népek és falak temetkeznek örök álmra, a pusztulás szele orkánná nő százezrek halálhörgésétől, Kelet önvérében fetreng — „nem békességet, fegyvert hoztam a világra“ — mondaná Jézus, — az 'ôlam habba', az érzéki jólét jövő világa, érzékiségét elveszítve, élő személyiséggé: a Mózes, az Ámos, a Jesaja, a Jeremia Jahvehjává erősödik újra s ez a Jahveh igazgatja Jesaja szerint a törvények rendjét, ez a Jahveh a körülmetélt szív Ura, aki nem csak a világ igazgatója, hanem az embersorsok méh- és fogantatás előtti formálója. Jeremiának egyetlen vigasztalása az, hogy Jahveh vele van, „mint egy rettenetes hős, a kinek a szavait élvezzi, ha szól. Egyedül ültem a te hatalmad előtt Jahveh.“

Jeremia egyedül maradt, „a föld kietlen és puszta, az égnek nincs világossága, a hegyek reszketnek, a halmok ingadoznak, emberek — nincsenek, az ég madarai is elmenekültek. Mintha vajudó asszony sirását hallanám... roskadozik lelkem a gyilkosok előtt.“

Juda biborba öltözve, kifestve, cicomásan, paráznán, elzüllyve, a törvényt szorongatva hallgatja a prófétát, a véget és azt feleli: „ne prófétálj“. Jeremia azonban prófétált, látásai aláereszkedtek a valóságba.

### IX. *Megiddo.*

A reform után alig 13 év múlva már együtt látjuk Kyaxarest Nabopolassarral Ninive alatt, a médeket Babel katonáival. Assyria vonaglik a halálos döfésektől, egész Kelet nyög, hogy igaza legyen Jesajanak. Az új faraó: II. Nékó, részt kér a nagy tórból, siet Assyria ellen; útjában természetesen érintenie kellett Jósija országát is. Jósija nyilván

előre tudhatott a faraó szándékáról, mert Néko megmozdulásában országa függetlenségét látta veszélyben. A reform végrehajtása a szent meggyőződés, hogy Jahveh újra kegyeibe fogadta Judát, a gög, a biztosított jövő, a nacionalista próféták új lármája fegyverbe állították Judát, a különben jó-hiszemű, jámbor, istenfelő király maga is elhatározta, hogy útját állja Nékónak, tudván, hogyha Nékó átvonul és győz, visszatérése Juda existenciájának végét jelenti. De a vallásosabb kedélyek, akik a Deut.-ot komolyan vették (Deut. 20:1—4), hogy Jahveh nem hagyja cserben Judát, azon a nézeten voltak, hogy a próbát nem szabad elhalasztani. A győzelem elvileg előre biztosítottnak látszott. Néko állítólag óvta Jósiját, hogy útjában ne háborgassa (II. Krón. 35:21), Jósija ennek ellenére Megiddónál megütközött Nékóval, Jósija halálát lelte a rövid ütközetben. Szolgái Jeruzsálembe hozták és ott temették el.

Jósijával Juda legjobbját veszítette el (Jer. 22:15). Csak sejteni lehet, hogy e nemes lélek, ki Jahveh iránti hűséggel viseltetett, — tőle telhetőleg, — prófétai vágyakat tett magáévá (Hosea), amikor Izrael és Juda egyesítésére is gondolhatott. Innen érthető csak, hogy Juda határain kívül is reformált, Bethelben, bizonyára abban a hiszemben, hogy ő az, aki egyesíteni fogja Izraelt Judával és pedig először valószínűleg (lelkileg) — aztán politikailag — és nem fordítva, mint ahogyan azt elődei tették. És a történelem is tanított valamit Judának, még ha abból semmi haszna sem származott, t. i.: a reform első jutalmául tekintette minden jó lélek Assur bukását. Talán ez adta az impulzust a megiddói felvonulásra. Jósija osztotta a legjobbak véleményét, Jeremia szava, — sajnos, — e pillanatban nem hallható. Senki sem tudja megmondani, hova lett, ha csak Jer. 7:8—14-et nem vehetjük tiltakozásnak, ami általános formában felháborodás minden ellen, ami a hazafiasságot büntakaróul használja. Bárhol szólt és tartózkodott legyen is Jeremia, a história perceről-percre őt igazolja és e szomorú igazolás nem annyira a népnek fáj, hanem inkább Jeremiának. Hiszen a történelmi események csak azokra nézve nagyjelentőségűek, akik annak dimenzióit megtapasztalni képesek. A történelmi nagyság, vagy törpeség személyiségek tapasztalatában nyeri mértékét. Megiddó tehát nem a vég, bár Jeruzsálemben általános a rezignáció, a vég még hátra van és az nem valami passzív

történeti esemény, amikor azzal lehet vigasztalódni, hogy lemegy a nap ma is. A vég ennél rettenetesebb: „abban az időben kihányják majd Juda királyainak és fejedelmeinek csontjait, a papok és próféták csontjait és Jeruzsálem lakosainak csontjait az ő sirjaikból; és kiterítik azokat a napra és a holdra és az égnek minden serege elé, amelyeket szerettek és amelyeknek szolgáltak és amelyek után jártak, amelyeket kerestek, amelyek előtt leborultak; nem szedetnek össze, el sem temettetnek, ganéjjá lesznek a föld színén! A maradék inkább választja a halált, mint az életet.“ (Jer. 8:1—3.)

### X. Megiddo után.

Három hónap mulva megérkeznek a faraó első intézkedései Riblából. Jóakhaz, az új király (Sallum), Nékó fogságába kerül. Juda hadisarcot fizet és a faraó új királyt nevez ki Eljakim személyében, akinek a nevét is ismeretlen, de mindenesetre hatalmi okokból, Jójakimra változtatja. A következő 10 esztendő újra egy darab Manassé korából. Jeremia ezt 22:13—30-ban mondja el; szavai nem hízelgők e rövidlátó zsarnokra nézve. Jójakim magatartása Jeremiával szemben szintén kifejezésre jut a 36. fejezetben. Tisztán magatartására a népszenvédélyek újra felszabadultak. A történelem rendkívül érdekes jelensége ötlük szemünkbe: *teljes zsarnokság mellett, teljes anarchia*, — a régi héber ideál, — „amikor Izraelben még nem volt király és mindenki azt cselekedte, amit jónak látott“. Senki sem hallotta a világesemények tovadübbögését, a Ninivébe rekesztett oroszlán halálhörgését; mindenki hitte újra, hogy Jahveh nem tesz sem jót, sem rosszat. Jósija is tévedett, jobb volt régen (Jer. 31:29 és 44:17, 18.). Kétségbeesve jegyzi meg Jeremia: „jaj neked Jeruzsálem. Irjátok fel e férfiút, mint akinek nem lesz örököse.“

Ninive 607-ben leomlott. E nagy romlásnak színes és örömtől fuldokló leírása a Nahum próféta könyvében áll előttünk. A birodalom északi része a médeknek esik, déli része Babilonnak — így Syria is. Az előretörő Nékót már Nabopolassar fia, Nebukadneccar fogadja. Nékó Karkemisig (Dse-rabis—Dsirbas) rabol, úgy mintha otthon volna. Itt azonban

összecsapnak a bábéli és egyiptomi hadak. Eredménye Nékóra nézve rendkívül kiábrándító, hadserege rongyokba tépve széledt haza. Gúnyosan jegyzi meg a II. Kir. 24:7-ben az író „és Egyiptom királya többé nem jött ki az ő földjéről, mert Babylonia királya mindent elvett, ami csak az egyiptomi királyé volt, Egyiptom folyóvízeitől az Eufrates folyóvízéig“. Nékó többé nem szól, még akkor sem, amikor Nebuk. Jeruzsálem alatt áll.

Alig mult el tehát az egyik veszedelem, megjött a másik. A világorialom csak öröklődött, csak a hegemonia változott meg, a koncepció maradt és átfogóbb, céltudatosabb lett. Jeruzsálem érzi a nagy változás veszedelmét, bőjtől (Jer. 36:9), de századok bűnét egy utolsó fogással nem lehet lemosni. Jeremia már ki van tiltva e templomból, nyíltan nem szabad prédikálnia, a legfájóbb szívű patrióta hontalan a saját hazájában. És mégis hirdetni kell a véget, mely őt már is eltemette. A csontjaiba rekesztett tűz ég, sziporkázik, fényénél Jeremia lelke látszik: ki meri mondani, hogy belelát e lélekbe és mindent lát maradék nélkül. Az égő csipkebokorból is csak együgyű szavakat hallott Mózes, arcát eltakarta a különös tünemény elől; itt Jahveh van jelen, de nem mint természeti tünemény, nem érzékelhető „Kebod“, hanem érzékfeletti személyiség, aki csak szól Jeremiához, de emberi szem nem szoríthatja alakká. Ez Jahveh és az ember első tragikus, személyes, de még nem absolut és nem teljesen öntudatos összetalálkozása és együttélése. Jahveh velem van és ez az a Jahveh, aki a mi prófétánkat fogantatása előtt kijelentésének eszközévé választja. Annál a páratlan jelenségnél állunk, ahol a szervetlen világ, a föld, a fa, a titkot lehelő, szent helyek nem feltételei a kijelentésnek, a kijelentés hegye nem csupán Sinai, vagy Horeb, hanem az ember belső világa, ahova az oltárok áttétnek, ahol a csipkebokor lohogó lánggal ég, ahonnan áldozati füst és a szív imádsága kívánatos illatárként emelkedik az ajkon át az örökkévalóságba. Jeremia e halhatatlan tapasztalásokra nyilatkozatot tesz, amint már láttuk; ilyenek a szív körülmetélkedése, az áldozat, az imádság, a szív újszövetsége felőli nyilatkozatai. A szív az emberi élet centruma, az oltár, az Isten-tűzhely, minden innen indul ki, ami emberi és ide érkezik vissza. Az örökkévalóságot nem tükrözi a Folyam, vagy a Nylus, sem a tengerek, csak a szív; a csillagok ezrei, mint szerepet vesz-

tett numenek, csak száradt embertetemeket érdemelnek, a szívnek élet kell, érző, szánakozó, megbánó, szerető Élet: maga Jahveh. Jeremiára a természet világa siri csendként borul. („Nézek a földre, de ime kietlen...” Jer. 4:23.) Csak az ember, a szenvedélyes, a vérengző, a szive indulatainak élő ember teszi rémületessé a természet világát. A gonoszság, az indulatok nem természeti tünetények többé, hanem az emberi szív termékei. Míg Jeremia nacionalista kollegái dervisek módjára üvöltötték álmaikat, Jeremia fájó szívvel állott Jahveh elé. Itt a titka annak, hogy Jeremiának a deut.-i reformban nincs része. Azzal nem foglalkozott, mert az intézménytől semmit sem várt, az emberi szívtől várt mindent.

A legfájóbb szív rabságban él már. Hangja kellemetlen a kornak, sírása, epekedő panasza unalmas. Jeremia leírhatja azt, amit Jahveh mondott neki. Az író Báruk, Jeremia Melanchtonja, szavakká önti Jeremia látásait. Testi egyedülvalóságát ez a hű szolga és barát enyhítette. („Szolga” ótest.-i értelemben.)

Jeremia beszédeinek leírása a 36. rész szerint 604-ben történik. Tehát az östekercesen, a hogyan ezen első írást nevezik, 22 esztendő szavai (dibrei) írvák azon célból, hogy Juda hallja és megtérjen és kegyelmet nyerjen. Jeremia fogoly, a szavakat diktálja, Báruk azt hűen, pontosan leírja. Jeremia parancsára böjti napon fel is olvassa a nép füle hallatára. Ez 603-ban történik. Mika ben Gamarja hírül viszi a hallottakat Jojakim főembereinek. Magukhoz hívták Bárukot a főemberek és felolvastatják maguknak a tekerestet. A főemberek hátborzongatással hallgatják a szókat, melyeket Báruk ben Neria olvas s mikor a könyv keletkezését is elmondatták vele, figyelmeztetik, hogy meneküljön és rejtőzzék el Jeremiával együtt a király haragja elől, mert e szavak nem maradhatnak a király előtt titokban. A király téli házában kandalló előtt ült és a megátalkodott, konok lelkek indolenciájával, tettetett nyugalmával hallgatja vala, amint Jehudi az östekerestet olvassa. A mint 3—4 hasáb elhangzott, a király az írástudó késével levágta a felolvasott hasábokat és a tűzbe dobta. Ruhájukat nem szakgatták meg, a királynak egyetlen arcizma sem rándult meg s miközben egyik-másik főember zavartan a könyv megtartását kérte, Jójakim bosszúsan Báruk és Jeremia elfogatását rendelte el. Jeremia újra diktálja és íratja a „szókat”, de megtoldja

azzal, a mi a 22. részben Jójakimról szól: „úgy temetik el Jójakimot, mint a szamarat, kivetik Jeruzsálem kapuin kívül, az ő holtteste elvettetik nappal a hévre, éjjel a dérré“ — ami az antik ember előtt hallatlan gondolat volt.

Jójakim Izrael történelmének egyik legvisszataszítóbb alakja. Nem uralkodó, a ki kormányoz, nem király, a ki népének első embere, nem céltudatos államfő, hogy a mit cselekszik, bizonyos célokért és meggyőződés alapján cselekedje. Közönséges kényúr, tétlen despota, a kinek korlátoltságánál csak szeszélyei szánalmasabbak. 598-ban, mire Nebukadrecear megérkezik, a rosszlelkű Jójakim már halott, a nagy hódító büntető keze későn érkezik az elpártolásért, fia azonban, Jójakim, tovább folytatta apja politikáját. Nebuk. személyesen is megérkezik, a vakmerőség bosszantotta a hatalmas győzöt, Jekonja kapitulál a hatalmas ember előtt, fényes udvari kísérettel hódol a nagy királynak, a ki azonnal rabszíjra fűzte őket Jeruzsálem tehetősebb polgáraival együtt, a várost felprédáltatta és az elfogottakat Bábelbe vitette. Egyre teljesebbik Jesaja jóslata, a ki Hizkijat megfeddette, hogy a nagy bábeli lázadónak, Merodak Baladannak, miért mutatta meg kincseit. Tehát a szent város prédává alacsonyíttatik, zokogni nem érnek rá az agyonijesztett kedélyek, még tébolyodtabb a nép. Jeruzsálem új királyt kap, Mattanja-ban, akit a nagy király Cidkija néven ültet a trónra.

## XI. Cidkija. A vég.

Cidkija Izrael utolsó „Romulus Augustulus“, a hajdani dicsőség karrikaturája. Van benne jóakarát, hallgatna is Jeremiára, de nincs ereje tenni. Nincs is kinek parancsolni; Jeruzsálemben egészen új, szabadsághoz nem szokott, féktelen elemek szabadultak fel 598 után. Nebuk. mindent elvitt, csak roncsokat hagyott az egykori királyi hatalomból. Egyetlen helyes politikának látszott az, a mit Jeremia is ajánlott: bábeli fennhatóság alatt rendezni a maradékot és visszaszerezgetni az elveszettet. De már a Deut. után vagyunk régen, és az már fanatikus, megbocsátani nem tudó generációt nevelt s a zsidó meg volt győződve, hogy a Deut. megmenti őt. Még is mentette, *de nem úgy, a hogyan remélte.* Továbbá, már beidegződtek a paragrafusok a tanulékonyab-

bak lelkébe: szeresd felebarátodat: — a-zsidót, gyűlöld ellenségedet: — az idegent. A pártoskodás nem feltűnő e napokban, hisz az *átlag zsidó* történelmi horizontja, érzéke silány és szűk, a deut.-i átdolgozásokból is látható, hogy az események egymásutánja iránt is alig van érzéke a zsidónak. Minden nap kész átrendezni históriáját, mihelyt praktikus szempontjai úgy kívánják — *mind a mai napig*. Így jósolják meg maguknak, hogy nemsokára Babilonnak is vége. Ezek az utolsó árnyékalakok abban a végzetes tévedésben éltek, hogy a politikai történelem Judáért van, forog, örvénylik. Sejtelemszerű megérzése annak, hogy Jahvehnek köze van a zilált eseményekhez, ezt azonban csak egy ember és az is másképpen látta: Jeremia.

E pártoskodásnál azonban sokkal ziláltabbak a vallási viszonyok. Még a Babelbe hurcolt Ezekiel is panaszol. (Ez. 8.) Az anarchia e téren különös erővel tör ki. Az a mottó: „nem lát minket az Úr, elhagyta az Úr ezt a földet“. Újra felburjánzik az Istar-Thammuz-kultusz, de most már elemi erővel tör ki. Judeában Malkat-Hassamájim-nak nevezik, a kinek a zsidó asszonyok pogácsát sütnek („Kavan“). Astartenak nevezik és egészen a bábeli mintára sütögetnek számára, tiszteletére. Oly régi e kultusz, hogy már a Gilgames-eposz tábláin is nyoma van, sőt már a sumirek is ismerik Istar kenyerét (Nindabu) és mindenütt úgy imádkoznak hozzá, mint irgalmas úrnőhöz. Az Istar-ünnepek rendesen kétfélék: örömnünp és gyászünnp. Az örömnünp jellemző tünete a *sütögetés*, ez inkább az Istar-alaknak szól és orgiákkal kapcsolatos. A sütemények égitestek alakját mutatják, nap, hold, félhold, csillag alak s a megnevezésben is gyakran szerepel a nap is, a hold is, de meg a nap járásával összefüggőbb csillagnak, a Vénusnak, az emlegetése is. A másik ünnep a gyászünnp, a mikor a sütemény evése tilos és Thammuznak szenteltetik, emlegetésével egy sajnálatos ténynek, hogy Thammuz csontjai ilyenkor beleörlődnek a pogácsához szükséges lisztbe. A sirató asszonyok ilyenkor rituálisan sirnak a nyilvános helyeken, kapukban, templomok előcsarnokában. Az ókor e képzetektől nem tudja mentesíteni magát, mert ezekben a természeti erőkhöz a termékenység van megisténítve. Innen van, hogy az asszonyok vallása ez. Ezekből a képzetekből ma is van. A római birodalom Pantheonjában Venus-Ceres alakjában, a katholicizmusban az ősi Istar-



Thammuz-alak Máriává keresztelkedik és él ma is. Az ő eredeti babyloni Istar-Thammuz kiábrázolása sokszor szakasztott mása a mai modern Mária-ábrázolásoknak.

A másik kultusz egyiptomi eredetű. Ezekiel szerint zárt helyiségben, melynek falaira állatképek rajzolvák, állnak a módosabb judaik és füstölővel a kezükben hajlongnak. A nép különösen a Malkat-Hassamajim-nak áldozott, a házak teteje éjjeli kultuszhelyé változott és ma is kedvenc szórakozóhelye a keleti embernek. A rejtett, fojtott, diskvalifikált emberi szenvedélyek maskarának öltözve szabadulnak fel e kultuszgyakorlatokban. Az állandó robajjal járó világesemények, a hatalmas népek gyilkos kegyetlensége, a kis népek könyörtelen felfalása, kifárasztották a kedélyeket és az a vélemény kezdett uralkodni, hogy semmi sem biztos, minden relativ. Elszabadulnak a megkötött szenvedélyek, viszont a kevesek hűsége már nem vallás többé, hanem szertelen fanatizmus. Mindenki a maga ura s e zaklatott életet, annak kúrsa lármáját, csak a legfanatikusabb nacionalista „dervisek“ mulják felül.

Senki sem hallja az egyetlen józan ember, a próféta szavait, csak Cidkija és ő is csak titokban. Ebből a kilátástalan kavarodásból írja Jeremia a bábéli foglyokhoz azt a levelet, melyet a nagy királyhoz induló követektől küldött el Jeremia és a melyik a 29. fejezetben olvasható. Mennyit kellett szenvednie Jeremiának, ha azt írja, hogy rendezkedjenek be a foglyok ott, keressék annak a földnek üdvét, a hol vannak, meg ne kevesedjenek, a hamis prófétáknak ne higgyenek, mert Jahveh be fogja tölteni az ő jó szavát, az ő békeséges gondolatát, a foglyok visszahozására.

Cidkija engedetlen lón a babyloni királynak. Nebuk. újra Riblában terem, megfeddi a lázadó parti népeket, köztük Tirust, 588—587 telén pedig ő maga érkezik Jeruzsálem alá és azt körülveszi. A városban általános a fejletlenség, a végsőkig való ellenállást nem a józanság diktálja, hanem a fanatizmus, a vakság, a kétségbeesés. Ilyen körülmények között ajánlja Jeremia a város feladását. Hallatlan szó. Megérkezik Hofra a faraó serege is, mely nem annyira Jeruzsálem felmentésére siet, hanem a Palesztina feletti prestige-ért tüntetni jött, Nebuk. ellen. Nebuk. szembefordul Hofrával. Jeruzsálem ujjong, csak Jeremia zokog. Még akkor is Nebuk. kezébe kerül a város, ha Cidkija győz. Jeremia ajánlja a

megadást, tehát nem az árulást, mint azt polgártársai vélték. Néhány nap múlva Jeremiának szomorúan igaza lesz. A kaldeusok mihamar újra a város alatt állanak. Tűz kezdi emészteni a szent várost. Jeremia kiált: nem mennek el a kaldeusok, megégetik e várost tűzzel. Jeremia a kaldok elfoglaltságát felhasználva, Benjamin földjére akar menni, hogy már mostantól kezdve megkezdje azt az életet a nép között, a mely Jeruzsálem pusztulása után a kevés itthonmaradottra vár. A Benjamin kapujában Jerija ben Selemia, a kapuőr, megfogta Jeremiát, megvádolva, hogy a kaldokhoz akar szökni. Jeremia tiltakozása ellenére a fejedelmekhez hurcoltatik, a kik megverik őt és a tömlöcbe vetik. Cidkija, ez az ingatag, babonás ember, titokban magához hozatá őt és megkérde, van-e kijelentésed az Úrtól? „Van!“ — felelé Jeremia, — „a babyloni király kezébe adatol.“ „Mit vétettem ellened és a te szolgálid ellen és a nép ellen, hogy fogházba vetettetek engem? És hol vannak a ti prófétáitok, a kik így prófétáltak: nem jö el a babyloni király ti ellenetek és e föld ellen.“ Jeremia könyörgött, hogy ne tegyék őt tömlöcbe, A király kegyelemből a tömlöc pitvarába engedi őt és hogy éhen ne haljon, naponta egy darab kenyeret rendel neki. Jeremia ebből a tömlöcből, úgy látszik, újra kiszabadul, mert újra hazaárulással vádolják és elfogják, majd egy sáros verembe dobják, melyben hosszabb időt töltött el, pedig az ő ifjú kora elmúlt. Csodálatraméltó, hogy ez az érzékenyszívű, gyengéd lelkű ember még itt is hajthatatlan, azt mondja, a mit Jahveh mond. És míg más kedélyek szerencsésen kiutat keresnek, Jeremia szivettépő jajkiáltással marad régi igazsága mellett. Passúrék az életére törnek, mert megerőtleníti a vitézek kezeit. Cidkija a legtalálóbbat mondja magáról feleletül: „ám a ti kezetekben van, mert a király semmit sem tehet ellenetekre“. (38. rész.) Jeremia a sáros, nedves veremben étlen, szomjan ül és nem a judaiak sajnálják meg, hanem *egy szerecsen*. Klasszikus analógia; a pogány századosnak ez a fekete idegen az őse — Krisztus keresztje alatt. Ebed-Melek a király bölintására kötelekkel kiemeli a szenvedőt a szennyes veremből és újra a tömlöc pitvarába helyezi. A leggyöngédebb szívre Jahveh a legnagyobb terhet rakja.

Cidkija újra magához kéri Jeremiát és őszintén kérdi, mit tegyen. Jeremia újra jellemzöt mond Cidkijára: „Ha

megjelentem neked, megölsz és *még meg sem hallgatsz!* Csak meghallgatnál, akkor könnyü a halál is.“ Cidkija esküjére Jeremia szól és újra ajánlja a megadást a város érdekében. E párbeszéd jellemző a két emberre. Cidkija előtt a város érdeke gyenge kicsi dolog, nem döntő motivum. Fél, hogy a már elfogott judaiak csúfot üznek vele, ha ő is fogságba kerül. A magánkihallgatás végén Cidkija titoktartásra kéri Jeremiát, nem a Jeremia érdekében, hanem a saját érdekében — az utolsó király: Romulus Augustulus. (Az ostrom leírása: Siralm.: 1:19, 4:3, köv., 2:11 köv., 20 köv., 4:10 köv., II. Kir. 25:3.)

Nebuk. visszajött, a falak mihamar bedőltek, a bábeli főemberek a romok tetejére ülnek. Cidkija éjjel a megmaradtakkal menekül Jerichó felé. A kald csapatok elfogják a menekülőket és Riblába hurcolják a nagy király elé, a ki irtózatossan megalázta a szerencsétleneket. A királyfiaknak, Cidkija szemeláttára, fejét véteti, a zsidó főnemesekkel együtt, Cidkija szemét kitolatá s vasra verve Bábelbe küldi. Jeruzsálem lángokban áll. A kőfalak egymásután bontatnak le, a nép tehetősebb részét Nabuzaradan rabszíjra fűzi, a nép szegényei között kiosztja a gazdátlan judai birtokokat. Jeremia még a tömlöc pítvarában vár. Látnia kell mindent, hogy szavai véres, tüzes valósággá váltak. Próféta elődeinek meg volt az a gráciája, hogy atyáikhoz takarítottak, mielőtt látásaik valóra váltak volna. Jeremia megverve, halálraítélve, verembe temetve, tömlöcbe zárva *éli szavait*, nem szemlélője a romlásnak, de *szívén érzi, testén tapasztalja azt*. A köveknek s az épületeknek nem fáj semmi, hisz Jeremia kivette a természet világából az életet, az érzéseket és *a szívébe helyezte*, hogy ott fájjon minden.

Jeremia felől maga Nebuk. rendelkezik személyesen. Ez a hatalmas ember Judát megszegyenyítő rokonszenvvvel viseltetik a judai próféta iránt. Ki meri azt mondani, hogy Jeruzsálem pusztulása azért következett be, mert — Jeremia „megerőtlenítette a vitézek kezeit“ és reményt ébresztett a kaldokban, hogy kitartsanak az ostrommal? Ez állana akkor, ha a kald sereg királya csak egy ammonita, vagy assyr törzsfőnök volna; de aki előtt Ninive hamuvá égett, azzal szemben a magával meghasonlott extenzív történeti hivatását bevégzett Juda csak eltolhatta volna pusztulását, de kikerülni nem tudhatta. Akkor, — 587-ben, Juda extenzíve veszített, poli-

tikailag már többé nem tényező, de ez volt Jahveh szemében az ára — *a fennmaradásnak — intenzíve*. Jeremia előtt, ki a romlástól irtozott, az a szempont állott, hogy a várost és a megmaradt népet a kaldok dühétől megmentse. Magatartását nem az események momentán egymásutánja határozta meg, reá nézve minden esemény mérföldjelzője, előszele volt a végpusztulásnak és ő mindent keserűen, fájdalmasan és tragikusan előre megélt. Megmintázta szenvedő életével Izrael végpusztulását és úgy áll fogsága utolsó perceiben a tömlőcöpitvarban, mint Izrael ezeréves történelmének egyetlen megmaradt drága kincse. Alakja a romokat arannyal árnyékolja be, az örök éjszakába merülő Izrael az ő mentalitásában konzerváltatik az idők teljességéig.

Nebuk. nyilván nem a hona ellen szólót jutalmazta, a mikor életéről gondoskodott, hanem, mint minden keleti nagy uralkodó, a prófétát részesítette tiszteletben. Ez nem az első és utolsó Kelet históriájában, vallásos meggyőződésből származik. Csak Juda nem ismerte fel legnagyobb fiában az igazi prófétát, mellőzte és utálta, megverte, elevenen eltemette; *az idegen, „a goi“ kihúzta a veremből és a vallásos patesi, a győző, a típró, szokatlan szelid szavakkal megoldotta láncait*. Jeremia nem él Nebuk. kegyével, megmarad kálváriája helyén, — még maradt kisiratlan könnye, ő, a hazaáruló, megmarad a földön, mely csak gyaláztatást, gyötrelmet termelt számára. Nebuk. Gedalja ben Ahikám-ot, Jeremia egyik párthívét, egy nemesszívű, előkelő férfiut, bizta meg Juda helytartóságával, Micpa székhellyel. Gedalja Juda megmaradt és szétszéledt zsidóit újra összeszedi és szervezi. Ez a nagylelkű ember Nebuk. választottja. Jellemző, hogy a nagy történelmi fordulópontokon a kevesek, az egyedül maradtak egymásra találnak és minden tettük, állásfoglalásuk gondolkodásuk jellegzetesen és élesen rajzolódik a késői szemlélő elé.

Jeremia ellenségei azonban, akik a kald előzékenységben nem hittek, nem pihentek. A mint a szétszéledtek Gedalja körül tömörültek, bizonyára Baalis (Ammon királya) bujtoztatására, odasiettek Gedalja ellenségei is s nem kevesebb szándékkal, mint Gedalja meggyilkolására. A szomszéd kisállamoknak érdekükben állott, hogy Judeában züllött viszonyok maradjanak a nagy romlás után, mert ez reájuk nézve kész zsákmány, illetve vadászterület volt. Ennek a Baalis-

nak sikerült felbujtani Izmael ben Natanját, a ki aztán Micpában ebéd alkalmával Gedalján kezdi tömeggyilkolásait. Nem kiméli a kaldokat sem, végtelen jámbor lelkeket, a kik hazájuk sorsát gyászolva, áldozni indultak, az úton támadja meg és gyilkolja halomra. Rémületbe ejtette azon lelkeket is, a kik még annyi romlás után meg mertek maradni az ősi földön, mert most már nem csak Izmael cinkosaitól félték, hanem Nebuk. bosszújától is. Egyetlen menekvés kínálkozott: Egyiptom. Jeremia az utolsó és egyetlen ember, a kihez szólhatnak és kéri őt, kérdezze meg Jahveh-t, hogy most már hova, mitévők legyenek. Ha mi ma, késői szemlélői ezen elszenderedett multnak, olvassuk, első pillanatra nem ütközünk meg e jelenségeken, de ha kongeniálisak vagyunk e korral, csak részvételt kell gondolnunk e gyászos, véres, kormos, üszkös roncsokra: Izrael temetetlen halottjaira. Gondoljunk arra, hogy ezekre a zsidókra, a numina loci, a megszokott Jahveh-járta szent berkek: az egyedüli, a kizárólagos otthont jelentették. Ugyanebben az időben a Kebar melletti exulánsok nem akarnak hazai zsoltárt énekelni idegen földön. Az a zsidó, a ki otthonát, Jahveh-ját, isteneit, apái sirjét csak egy helyen és csak születése helyén tudja elképzelni; a kit mindenütt jóságos numenek vettek körül, az most mindenfelől szakad és lelkében mindent tépnie kell. Vége az ősi szüreti ünnepségeknek... a szent városnak is. A „siralomokban“ minden-el van mondva, a mit csak elreszketni tudott a fájó zsidó szív. Lélektanilag egészen érthető, hogy a kaldok nem voltak az első pillanatban rokonszenvesek; *a kényszerrabság még mindig fájóbb, mint az önkéntes emigráció, a spontán hontalanság.* És ha az ösatyák kibirták Egyiptom sanyargatásait, jöhet-e rosszabb? Innen valóban eltávozott Jahveh. Magára hagyta országát, örökségét — vagy Jeremiaként — *a szivekbe-költözött.* A Deut. átdolgozói és kiegészítői is ebben az értelemben írták: „sőt felette közel van hozzád az ige; a te szádban és a te szivedben van, hogy teljesítsed azt“.

Jeremiát kéri Jókhanan, hogy kérdezze meg Jahvet az egyiptomi út felől. Jeremia csak 10 nap mulva felel és ellene mond a tervnek. Így akarja Jahveh, hogy itt maradjanak és megépüljenek, ha eltávoznak a fegyver és éhség ott is eléri őket. Jeremia szavaira most sem hallgat senki, még amikor minden szava teljesezésbe megy, akkor sem hisznek szavainak. Bárukat, ezt a becsületes szolgát, vádolják, hogy Jere-

miát izgatja a kaldok javára prófétálni. Jeremia és Báruk emigrációba kényszerülnek — erőszaknak, keserű népharagnak és dühnek engedve. Nyomukban mintha semmi sem maradt volna. A királyok könyve lezárult, úgy tetszik, mintha ezekben a szomorú időkben írták volna és fejezték volna be Deuteronomikus alakjában. Siri csend ül a különben zajos városra és vidékre, mintha Klio letette volna az íróónt s maga is bánatosan nézi az ígéret földjét, a mint virányain a százas jóslatok beteljesednek. 50 év múlva az első látomás már csak tetemektől száraz, csontoktól rémületes völgyet tár elénk. (Ez. 37.)

Tehát teljesen el kell vala buknia Izraelnek, külső életnek ijesztő némaságába kell vesznie, hogy — választott nép maradhasson, hogy bukásában emberfeletti magaösszeszedéssel kitermelje az emberi élet két legnagyobb kincsét: *az Igét és a Jahveval személyes életviszonyban élő praedesztinált és praedisponált prófétát Jeremiát.*

Jahveh tehát Izrael bűneit, féktelenségét is arra használta fel, hogy a nép, a külső történelmi közösség elbukjon. Ezt látta tisztán Jeremia. De Izrael épp azért volt választott nép, mert Jahveh gondoskodott, hogy a véres szinpadi szerep, — az extenzív élet teljes megszűnésével Izrael kitermelt értékei, kincsei tisztán ragyogjanak elő a vérpárás Kelet szennvedélyaiből. Az újszöv.-i próféta grandiózus kifejezést ad úgy az egyéni, mint a közösségi élet elmúlása tanításának: „jaj volna nekem, ha nem kellene meghalnom“. *Minden örökérváltságának halál az ára, minden maradandónak a földön bukás a vér- és tűzkeresztje. A halál nyereség...*

## XII. Jeremia személyisége.

Jeremia a megrajzolt történelmi rímében is úgy áll előttünk, mint akit Izrael tradíciói neveltek, tehát a műveltek közé tartozik. Mint fiatal pap, vagy annak készülő, bizonyára fájdalommal tanulgatta Izrael történelmét. (Jer. 2:2.) Ezt a műveltséget korán nyerhette, mert 26 éves korában már oly szerénységet árul el, a mi csak a legmélyebb és legcsiszoltabb kedélyektől várható. Nem ujjongott Jahveh megbízására, mint a kis lelkek általában, a kik a megbízatást nem szolgálatnak tekintik, hanem a földi karrier alaplépcsőjének.

Saját viszonyairól keveset beszél, vagyona nem sokat foglalkoztatja, szavaiban a materiális élet nem főmotivum, sem fenyegetéseinél, sem — kevés — ígéreteinél; magánviszonyai, az őt körülvevő materiális kötelékek is úgy jelennek meg, mint amelyekben kicsillanó isteni akarat, jelentés van elrejtve. (Akkor észrevevém, hogy az Ur szava ez. 32:8.) A ki szereti Jeremiát, az szívesen ad helyet annak a sejtelennek, hogy ez a tipikusan paedisponált férfiú, a ki Jeremiában oly csodálatosan, vonzóan és tüzesen jelenik meg: tán Mózes családjából származik. De ez történeti tényként nem védhető. Hóseával semmi rokonságban nincs, csak annyiban, hogy egyik sem judai zsidó, hanem mindkettő izraeli — s mégis szellemi, ill. szívrokonok, leszámítva a kort és az egyéniség dimenzióit. Az emberiség e nagyjai árvák, hontalanok és rokntalanok, mígnem a legnagyobb, ki asszonytól született, grandiózus epigrammá sűríti e magános árva életeket: „az én testvérem és anyám, a ki az én Mennyei Atyám akaratát teljesíti“. De ha Mózes volt az őse, a kedélyek néhányát bizonyára figyelmesebbé teszi. Chamberlainnek bizonyára tetszik, hogy nem zsidóból való zsidó, hanem benjaminita, hogy Mózes és a Názáreti szintén nem zsidóból való zsidók (Grundlagen d. XIX. Jahrh.), de az igazi személyiségek életük specifikumait nem történelmi közösségtől, hanem ez alkalommal Jahvehtől nyerik. Ezeknek a nagyoknak a léte hogy keresztyén szóval éljünk. — praexistens. Jeremia a megfogalmazója e ténynek, mely formailag is a legmélyebb emberi sejtelmek és rejtélyek kulcsa. A nép a történelem gyurmája. az egyéniség, a próféta Jahveh választott formált eszköze, edénye. Jeremia származása tehát csak annyiban lényeges, ha az arra segít, hogy személyiségébe mélyebben merülhessünk. Nem méltatlan örököse házának, kedvelte az északi törzseket, különösen Efraimot (31:15—22. 3:11.).

Láttuk, hogy a formák nem érdekelték, a deut.-i reformot nála nélkül készítették elő és hajtották végre, annak rettentő utóhatásait Izrael bukását ő keserülte a legszivettepőbb módon. Jeremia és a kultusz távol, végtelen távol álltak egymástól. A kultuszreform előtt valószínűleg Anatotban lakott (Duhm) és prédikált, gyöngéd lelke ott kapta az első bántalmakat saját hazájában. Ez is csak erősíthette az újtest.-i reminiscenciát, hogy senki se próféta a saját hazájában. Lelkülete olyan, mint Hóseáé, de épp egy Jesajával több annál. És ő nem-

csak a kettő együtt, hanem *az a harmadik*, aki súlyos kereszt-hordozással igazolja a neki legjobban fájó szavait; népéért szenved, nem elítéli, nem utálja, nem kitagadja (lo' ammi), de végpusztulásáig osztozik sorsában és Juda romjai után saját honfitársai agyonkövezik. És ő a *nagyobb* romhalmaz.

Nyelve szebb, mint a Hoseáé, nem oly fenséges tán, mint Jesajáé, de szeretetreméltóbb, jobban beszivárog a szivünkbe. Bár költői erő és fenség Jesajánál előbb teendő, de számolnunk kell azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy az östeker-cset a szívtelen, érzéketlen Jójakim elégette s így a megmaradt írás csak emlékezet után íródott le — szomorú körülmények között, mikor a fájdalom, a tragikus élet már-már megölte a költőt Jeremiában. Mert a nagyobb nem a költő, hanem a látó, tehát nem a fantasta, hanem a *valóságot szemlélő*. És ha nem hívja el Jahveh prófétának, akkor is Izrael legnagyobb lírikus költője marad. Jeremiát nem az idők és körülmények tették prófétává, nem meditációból és contemplációból származik az ő magaodaszánása a prófétai hivatalra. Hiszen ő sohasem gondolt arra, hogy valami legyen. Nem volt inyére, hogy érzékeny keblét feldulni kínálja. Jahveh választotta ki ifjú korában, születése, sőt fogantatása előtt már kinézte magának. A kezdő momentum nem az volt Jeremia logikájában, hogy a nép elszakadt Jahvehtől, tehát el kell vesznie, hanem látta a veszedelmet, mely oly nagy, oly kikerülhetetlen, hogy Juda feltétlenül áldozatul esik annál is inkább, mert magatartása elszakadása miatt még Jahveh szánmárára sem számíthat.

Ezeket tapasztalta a nagy város tövében; a városban keserűen kiált fel a még szomorúbb, szálnalmasabb viszonyok láttára: annyi istened van, Jeruzsálem, ahány utcád. Jeremia elborult kedéllyel maga is meghorrad és rosszalja a perverz viszonyokat. Molochnak (Milkom) épp úgy áldoznak élő gyermeket, mint Jahvehnak bárányt és galambfiat. A prófétai szó számúzve van, a jövendőmondás — antik telepáthia és igézés, vagy annak gyógyítása asszonyok által gyakoroltatik; jegymagyarázás, varázslás, bűbájosság, ördögösöktől való tudakozódás, titokfejtés, halottidézés divik. Jeremia a reformátorokkal egyetértett abban, hogy ez így tarthatatlan. Ezen változtatni kell, de míg a reformátorok törvénnyel akarták ezt szanálni, Jeremia e vásott, beteg szivek körülméltetését mutatis mutandis — *megettérést* kívánt, tehát a modern problé-



mák legnagyobbika elvileg már itt megoldatott, illetve eldőlt, hogy t. i. a rendszerek sohasem gyógyították meg az embert, előbb a centrális jelentések kell, hogy mássá legyenek, újjászülessenek.

Mindenesetre Jeremia Jósijával szemben respectussal viselkedhetett. Jósija nem bántotta őt, semmi nyoma ennek. Jeremia pedig halála után rokonszenvesen nyilatkozik róla. A nemes szándékot nyilván becsülte s csupán az őt ingerlő soférekkel keletkezett vitája, a kik már akkor törvényt magyarázásra ártották magukat. Poitikailag a horizont csendes volt, így Jeremia szavai, ha szólt e békés időkben, úgy tekintettek a jobbak részéről is, mint a melyek lehetnek ugyan igazak, de beteljesedésük nagyon későre fog jöni; a törvény és templom különben is megvéd a romlástól. A törvényben pedig világosan áll, melyet Jeremiával szembetartottak, hogy Jeremia nem is próféta, mert, úgy mond, az az igazi próféta, a kinek a jóslata már beteljesedett (Deut. 18:22.). És egészen objective ítélve, úgy mint Jeremia, Jósija jellemének tisztaságával, következetességével, egész egyéniségével a legrokonszenvesebb, a legnemesebb alakja az izraeli és judai királygalériának. Jellemének tisztasága páratlanul áll nemcsak korában, hanem Izrael multjában és jövőjében is. Ha megkeresük, mindenik izraeli és judai királynál találunk valami takarnivalót. Jósija a tettek embere, a Jahveh-vallás neveltje és megértője, aki az adott körülmények között a legjobbat cselekedte. A próféták a királyokkal nem éltek jó lábon, sőt mindenik ellen felemelték szavukat. Jeremia Jósijáról csak halála után nyilatkozik és a fent mondottak e nyilatkozatokat kommentálják: a kor legnagyobb embere elismerőleg nyilatkozik egy királyról (Jer. 2:15, 16.). A kulturhistória, amennyiben a deut.-i reformot az első, *írott alkotmány bevezetésének tekintjük*, nyilván Jósija államférfiui koncepciójáról is tanuszkodhatik, azonban meggondolandó, hogy a deut.-i reform elkészítésénél és végrehajtásánál első sorban nem az államélet, hanem a vallás volt a mélyebb hajtóerő. Izrael politikája merő valláspolitikai, *történelme vallástörténelem*. És Jeremia méltán respektálta Jahveh-nak e legjámorabb királyát. Vallási okok vitték útját Megiddóhoz. Mi megállapíthatjuk, hogy rosszul tette, de még Jeremia sem tiltakozott bebizonyíthatólag e vállalkozás ellen. A Deut. 20. pedig kész oraculum Jósijának és kis csapatának.

Jeremia kálváriája Megiddó után kezdődik. Ellentétbe kerül a királlyal, Jójákimmal, akiben a keleti kényurak, despoták, különö zszarnokok, szánalmas és visszataszító alakja áll előttünk. Van benne Salamonból, Akhabból, Manasséból, de minden koncepció nélküli törpe „reincarnációja“ amazok átkos természetének. Azt a benyomást kelti, összegyéniségénél fogva, hogy Izrael históriájából semmit sem tanult és a Jahve-vallás iránt, de semmilyen vallás iránt sincs érzéke. A kor legőszintébb lelke, Jeremia, kénytelen szembekerülni Jójákimmal. Jeremia a templompitvarban áll s alternativa elé állítja Jahveh parancsára a templomlátogatókat: vagy megtértek, vagy olyan lesz ez a hely, mint Silo: a nemzetek réme és átka. Papok és próféták, majd felbőszített tömeg rohannak Jeremiára: „mot tamut“: meghalsz! A vérfagyasztó lármára Jójakim miniszterei is felszaladnak a templomba, ahol a papok, próféták vértörvényszékké alakulva, Jeremia halálát emlegetik és követelik. Halál erre a férfiura (mispat mavet la 'is hazzeh). Jeremia biztos magatartása páratlan a mártirok történelmében. Nem pózol, nem büszke mártiriumságára, hanem nyugalommal engedelmesen, alázatosan ismétli Jahveh elhatározását: „de ártatlanul vér hull reátok, ha engem megöltök. Engem Jahveh küldött.“

Az előkelőkben és a népben megfagytak az indulatok s historiai argumentum után néztek, hogy Jeremia felmentessék, mert úgy mond, „éjn hais hazzeh mispat mavet“. A vének ismerik a multat. Moreseti Mikára hivatkoznak, aki Sion felszántását jósolta és Hizkia még sem ölette meg. Jeremia a halálos ítélettől megszabadul, de a halált csak Ahikam, a Sáfán fia háiritja el Jeremia feje felől. Hogy Jojakim keze ott lehetett a próféta magatartásában, jelzi Urifa megöletése és holttestének a temetőbe történt kidobása ugyancsak Jojakim által. A vért szagolt despota kielégítette bosszúszomját. Jeremiát szíven vágja Urija esete, odaüzeni Jojakimnak: „szemeid és szived — — az ártatlan vérére vágynak — de téged sem fognak megsiratni, úgy temetnek el, mint a szamarat, holttestedet Jeruzsálem kapuin kívül dobják gyász- és zokszó nélkül, mert sohasem hallgattad Jahveh szavát“.

Jeremia tehát úgy járt saját hazájában, mint akinek Jahve szava gyalázatára lön. És mintha az események nyomtalanul tovatűntek volna és nem maradt volna belőlük semmi; de a mint Jeremia belső életéből, belső tusáiból őszintesége folytán

véres tragikus, külső élet származik, úgy a külső események zivatarjai belső világán a szíven tombolnak végig. Kétszer éli az eseményeket; a verettetést, a halálfenyegetést utánaéli és az utánélés fájdalmai nagyobbak teste fájdalmánál. Ebből az időből származnak azok a feljajdulások, melyek a mondotak után várhatók is: „ha szavaidat hallattad, én élveztem azokat, a te szavaid öröömre váltak nékem és szívemnek vigasságára, mert a te nevedről neveztetem s mégis éretted szenvedek gyalázatot. A te haragodnak halogatásával ne ejts el engem . . . nem ültem a nevetgélők gyülekezetében és nem újongtam velük. A te hatalmad előtt egyedül ültem. Miért lett szünetlenné az én fájdalmam és halálössá, gyógyíthatatlanná az én sebem. pedig én nem siettem elhagyni a te utaidnak követését, sem gonosz napot nem kívántam, te tudod; ami ajkaimon jött ki, nyilvánvaló volt előtted, ne légy hát nékem rettentésemre. Jahveh.“ Majd végső elkeseredésében így kiált: „miért nem ölt meg engem az én anyám az ő méhében és az én anyám nékem koporsóm lett volna . . . miért is jöttem ki az én anyámnak méhéből, hogy nyomorúságot lássak és bánatot és hogy napjaim gyalázatban végződjenek: átkozott az a nap, amelyen születtem, az a nap, melyen anyám szült engem, ne legyen áldott.“ (15:16, 18, 17:16 stb.)

Jeremia nem pihen. A nép sietett áldozni és *csak áldozni* a templomban. E két kincs, e két mankó tartotta a nép lelkét; a kultusztól Jahveh szánalmát remélte, a templomban pedig megdönthetetlen, próbás épületet, menedékhelyet látott (70l. Senakherib). Kint pedig a gyakorlati élet: erőszak, páraznaság, erkölcstelenség és romlás. Kultusz és templom Juda számára: menekvés; Jeremia számára: a halál, mert a kultusz nem kell Jahvehnek, a templom latrok barlangjává alacsonyodott. A nép bent a templomban liturgiázott, bizakodott, igazolta magát Jahveh előtt: Jeremia kint hirdette, hogy e hely a sakálok tanyájává pusztul, Silo sorsára jut. A Deut. így Jeremia szemében mind jobban veszít értékéből s hazug toll munkájának minősíti. Pedig a Deut.-ot Jesaja örökségének vélte mindenki, sőt Mózesztől származónak. Jeremia azt vakmerően hazugságnak bélyegzi. a prófétákat, akik üdvöt jövendölnek a Deut. alapján, csalóknak és ámitóknak mondja. Mi lett a nagy próféták örökségéből? Jeremia és Juda tragédiája. Egyik *nem hitt* benne és azért bukott el, a másik *hitt benne* és azért bukott el. A romok alá temetett kincseket a

vallásos személyiségek és az ige, a szó hatalmát a keresztyén-ség ásta ki a romok alól. Jeremia üldöztetése és a nacionálista próféták üvöltése közepette látja, a mint Jahveh kezébe adja az ítélet és a harag csordultig tele poharát, hogy meg-itassa a föld hatalmasait, Judát és Jeruzsálemet is. Majd, amikor szavai meghallgattatásra nem találnek, leíratja Bárukkal eddigi beszédeit, felolvastatja a nép füle hallatára. Jó-jakim következetesen sajátkezüleg vetette tüzre „Jahveh szavait“. Jeremia és Báruknak menekülnie kell a nyilvánosság elöl, de így is pásztora marad az értelmetlen, szófogadatlan nyájnak. Az első exulánsokhoz levelet ír és Jahveh késői szabadítását igéri, bár hosszú lesz az — keressétek új otthonotok békességét. Semaja betömlöcözésre és kikötésre ajánlja a „bolond“ prófétát: Jeremiát. Ime, amikor a meggyőződésnek egyetlen dokumentuma van: a fanatizmus.

Amint a vég közeledett, Jeremia helyzete is súlyosabb. Az egykor félnék, gyöngédlelkü ifju élete egyre rémületesebb. Jahveh őt, a gyöngét vasoszloppá és ércbástyává tette, hogy mindent elviseljen és mégis szóljon, kiáltson, tiltakozzék, romboljon, építsen és plántáljon. Viseli a hazaáruló bélyegét, megvetik mint a legutolsó szolgát, fogságra vetik és éheztetik (37:13). Amikor az erőtlén király engedelmevel a tömlöc örszobájába kerül és romlást kiált, ellenségei egy sáros földvájásba (cisterna, verem) dobják. E szomorú helyzetben csilán meg Jeremia előtt az új romlás utáni élet: földet vásárol. Észre vette, hogy az Ur szava ez (32:7—11 és 37:12). De ez a megújulás már nem húsból és vérből való, *ez újszövetség*; áldozat és templom nélkül, a szivek hustábláira irott kijelentéssel, hogy a szivek szövetkezzenek szellemileg, ne a tisztátalan érdekek. Az erőszak és romlásra megérkezett veszedelem után Jeremia visszanyeri szabadságát és újra szenved. Szeme láttára szúrják szíven legjobb barátját, őt pedig az összegyült menekültek magukkal hurcolják ismeretlen okokból Egyiptomba, ahol látnia kell az emigránsok fajtalan bálványkultuszát, és állítólag el kell vala szenvednie honfitársaitól a megköveztetést. A közápor megmentette testi és lelki kinjaitól.

Jeremia nem volt nős ember, a családi élet melegségét nem élvezte. Hú kísézője és engedelmes barátja Baruk volt, aki Jeremia sorsát osztotta és még a legválságosabb pillanatokban sem hagyta el. Nem lehet irástudónak mondani Baru-

kot, mert mentalitása elütött azokétól, szolga sem volt, mert nem bér, hanem csodálat, szeretet és féltő tisztelet kapcsolta Jeremiához; nemcsak iródiák, mert egybenhangzó irodalomtörténeti felfogás szerint cca egyharmadát a mai Jeremia könyvnek ő írta: Baruk, mutatis mutandis, — Jeremia Melanchtonja. A kép, mely a wittenbergi vártemplom emlékeztetes és ma restaurált boltívürcjében látható, Jeremia és Baruk életére is kifejező. A kép közepén Krisztus keresztje. Alatta két alak térdepel: balról Luther, akinek a tekintete a keresztre merevedik. Ez a látó, a próféta. Jobbról Melanchton tekerestet tart és jegyezt, ír, örökít, rendszerez, kifejezt. Jeremia és Báruk személyiségéről és viszonyáról, ha kétezer év múlva is, de tisztán, csálhatalanul ez a kép a legkifejezőbb.

Jeremia vonásaiból nem hiányzik a gyűlölet és a kétségtelenség sem. Ha lelkének feltárásánál jól is esik néha a Názáreti felé pillantani, ezek történeti pillantások és nem akarnak vitát provokálni a két személyiség történelmi mérlegénél, tudván, hogy a Názáreti nem tehető mérlegre. Ellenben Jeremia *tehető* és teendő jézusi mérlegre és csak úgy szólaltathatjuk meg a tekercestek és kódarabok alá temetett prófétát. Jeremia gyűlölete, míg egyfelől személyiségének árnyéka, másfelől következtetes tartozéka. Jeremia nem önmagáért gyűlölte az őt verőt és átkozta meg, hanem a Jahveh szaváért és legnagyobb kétségtelenségében nemcsak ellenségeinek fordult, hanem egyenesen szembe Jahveval, kinek szemrehányóan panaszolta: Elcsábitottál, megcsáltál, gyalázatba kevertél, nevetségessé tettél. Nem emlékezem róla, egy szót sem szólok többé róla.

Átkozódásában tragikus szépségben és kétségtellenül áll előttünk az örök prófétasors, hogy a prófétaság nem valami vidám önkéntesség, nem csak emberi odaszánás; a prófétaság tragikus kényszer: személyhez szóló praedestináció. Ezen átok a tiszta, hamisítatlan, korlátok közé zárt, Isten rabságába rejtett ember felszísszenése. Jahveh nem ember többé, aki felírja e kiáltásokat; abszolút úr, akit a maga céljai érdekelnek és e célokban a Jeremia sorsa is befoglaltatik. Mi pedig örökké találgatjuk, hogy a leggyöngébb szív miért terhelte meg a legsúlyosabban, a legfájóbb lélek miért verettetik, a legigazabbnak miért nincs igaza... és a kérdések — a paradoxonok egész halmaza!

A keserű pohár még a Názáretitől sem mult el, pedig — az Atya szerette a Fiút . . .

### XIII. Jeremia prófétasága.

Jeremia prófétasága összefonódott életével és személyiségével. Amint hozzá közeledünk és ebbe a csodálatos életbe elmerülni akarunk, egyszerre lávaként omlik ránk élet, személyiség, prófétaság. De alázatosan és szerényen mondhatjuk azt is, mert e hatalmas egyéniségnél csak féltisztelettel állhatunk meg. Nagyobb a vakmerőségünk, mint a jogosultságunk e kérdéshez nyulni és bármit mondunk, a nagy személyiség iránti szeretetből fakad.

Jeremia Izrael nagy prófétáinak örököse, általánosságban azok szellemrokona, de mihelyt e rokonságot konkretizálni igyekszünk, elének tódulnak a bizonyságok, hogy Jeremia más, mint a 8. század nagy prófétái közül bármelyik. Mindössze azon formalitások közösek, melyek a prófétákat a közönséges embertől megkülönböztetik, Jeremia itt is néha keservesen kivétel. A régi prófétákat a materia numinosa veszi körül, melynek érintkezése a környezettel, a profánnal és az adiaforonnal, adja a csodálatost s a csodákat. A népreflexió, — ha szabad így nevezni az antik népképzeletet, — bűvkört rajzol a „megszállott“ körül s Isten embernek „is ha'elohim“-nak nevezi azt. Az ilyen ember más, mint a közönséges ember. Ebben rejlik az istenember csodatevő ereje és a vele történő csodák magyarázata. És ez nemcsak az emberi oldalon van így, hanem objective is. A kijelentés formáját *sohasem az ember választja*, hanem Isten, aki jelen alkalommal Jahveh. Lehetetlen e primitív jelenségek lekicsinylésével odaérkezni, hogy embermilliók évezredek át tiszta öncsalásból élnek. Jahveh kijelentései pontosan néphez, viszonyokhoz, egyéniségekhez, lelkialkathoz szabva látszanak megjelenni, melyeknek létrehozásában nyilván az övé a terv. Jahveh szentsége kezdetben csak materia numinosa alapján érvényesül s ez határozza meg az egész vallásos életet. A 8. század nagy prófétái előtt a numinosum már nem tiszta materia, a „szentséges“ erkölcsi személyiséggé sűrűsödik, ill. a numinosum mellett a jellemvonásokkal felruházott Jahveh is megjelenik, a kijelentés kezdete: a megszállás *elhivássá* változik, de az elhivásban még ott lappang a materia közlés: Mózes tüzet lát, Amos szélvészben, Jesaja fénytüteményben veszi a kijelentést, sőt Jesajának ajkát érinti Jahveh.

Jeremia számára az isteni nem védelem, nem bűvkör, nem

csodatévő erő, mely kiemelje szenvedései tengeréből. Elhivása nem teszi szentté, sérthetlenné. Jeremia számára a numinosum *szellemi jelentés: ige, dabar és erő*. A dabar nem materia, hanem terv és akarat, nem végzet, — fátum, hanem azal a szeretettel teljes végzés, mely előbb lett, mint az ember és az embert akarja ezen akaráthoz alkalmassá formálni, de sohasem az abszolút dabart a relativ emberhez alkalmazni. Ez az a szeretet, amelyik előbb szeret. Jeremia tusakodik a könnyörtelennek látszó elhivás ellen: a régi nagy próféták előtt ez a magatartás ismeretlen. Az elhivás másik szembeszökő vonása az erő, exúzia, a mássá tevő, mássá szülő, átalakító lehetőség, mely a gyengeszívú Jeremiából vasoszlopot önt, az érzékenyt sok szenvedés elviselőjévé keményíti, a félénket vakmerővé és bátorrá, a rabot szabaddá, a kétségbeesettet bizakodóvá formálja. Ez az erő észrevéteti a prófétával, hogy a környező világ, a jelek roppant komplexuma, mely jelek Jahveh kijelentésével vannak telve (akkor észrevevém, hogy Jahveh szava ez).

Amosnak a szavai, Jesajának a pillantásai keményebbek és hatalmasabbak, de mindkettő *kifelé és felfelé* néz, ebben rejlik nagyságuk is. Hosea és Jeremia, de kifejezetten Jeremia, *felfelé és befelé* tekint, hogy a maga nemében újat és páratlant lásson meg. Minden prófétától elütően tapasztalja meg a Jahvehval személyes életközösség kibeszélhetetlen tényeit. Jesaja, és általában a nagy próféták, a népközösségben, a nemzeti lét fenmaradásában mérik koruk vallását. Jahveht ezek szerint semmi más nem foglalkoztatja, csupán Izrael közösségi üdve. Nem mintha ez nem volna helyes, hiszen az egyéni vallásos élet, *a vallásos életnek csak fele* — a kiindulása; maga Jeremia is azért szenved annyit, mert valami egészen újat kell megtapasztalnia: a vallásos élet közvetlenebb sférájában kell vala leélnie életét. A nép romlása ép' úgy fájt neki is, mint Hoseának és ép' azt kell Jahvetől hallania, hogy neki kell e romlást hirdetni és — látni annak bekövetkezését, élni a romlást együtt a néppel. És a nép nem félté Jeremiát, mint régen a nagy prófétákat, ellenkezőleg meg volt győződve, hogy romlásról szó sem lehet, tehát Jeremia fenyegetései rosszindulatból és később a hazaárulóból fakadnak. Jeremia prófétaságát, egész életét az a konfliktus magyarázza, amelyik a szeretet és kötelesség közt támad, valahányszor egy és ugyanazon jellemben, ugyanazon adott

körülmények között, a kettőt egymással egyszerre cselekedni, vagy a kettőt egymástól megnyugvásra elválasztani nem lehet. Egyiknek háttérbe kell szorulnia a másik javára, vagy pedig a jellem önfeláldozással oldja meg a dilemmát. Jeremia prófétasága ilyen belső konfliktus volt és annak megoldása életébe került és nem csak a halállal oldotta meg, hanem ifjúságától fogva tragikus életével és *mártír* halálával. Így jelenik meg nem Jeremia próféciáiban, hanem életében a vallás következményeképpen: az erkölcsi, az egyéni. A prófétákat jórésztben a Jahveh napja, vagy a Messiás, — valami jövődől *‘ólam habba* sarkalta — vagy legalább vigasztalta magatartásukban; Jeremia számára semmi földi, avagy mennyei, elmult vagy jövődől vigasztalás nem volt, csak a csontjaiba rekesztett tűz, a Jahveh szava. Oly nagyfeszültségű életet, mint a Jeremiáé, az örökkévalóság reménysége nélkül igen kevesen, tán senki sem élt, asszonytól született ember. Foglalkozik önmagával (!), egész élete bent örvénylik. Egy ilyen pillanatban fakad rettentő átokra — megátkozva születését, kívánva, hogy az anyaméh koporsója lett volna. Ezen kifakadásra bizonyára nemcsak a Passurtól kapott arculesapások, hanem inkább élete summája feletti reflexiója lázították.

Jeremia prófétaságát színezte az a körülmény, hogy a nacionálista próféták legnagyobb ellenségeiként álltak vele szemben és ha lehetett, életére törtek. Zavarodottnak, örültnek tartották Jeremiát. A Hananja szereplése konkrét eset, de *jellemző* általában a nacionalizmusra. Jeremia, fájármot hordva. Hananjával vitába ereszkedik Juda jövődőlje felett. Hananja két éven belül üdvöt, Jeremia romlást jósol. Jeremia a Deut.-ból idézve szomorúan jelenti ki, hogy a béke prófétájának: Hananjának akkor van igaza, amikor beteljesedik. A fanatikus Hananja lekapta Jeremia nyakáról a jármot, összetördelte és szellemesen alkalmazta a képét a babiloni királyra. Jeremia Jahveh parancsára jelenti ki: a fájármot eltörted, de csináltál helyébe vasjármokat. Szomorú ismertető jel a nacionalistákra, hogy még Jójakimnak is tudtak hizelegni; koruk szája íze szerint prófétáltak, hazudtak, csak éppen *nem láttak*. Hamis próféták voltak valóban, mint minden kor minden demagógja. Ha ők voltak koruk igazi patriótái, Jeremia csakugyan nem volt jó hazafi, Jeremia patriótizmusát azonban, — ha kora nem is, — de a századok és évezredek igazolták.



Jeremiának kevesebb a víziója, mint a régi prófétáknak, vagy későbbi apokalyptikusoknak. Ez onnan értetődik, mert Jeremia prófétasága szellemibb volt, mint láttuk. Az időben és térben távoli eseményeket inkább megérzi. Ő Jahveh csodálatosan érzékeny antennája, mely korába közvetíti Jahveh terveit, gondolatait, akaratát. Minden idegszála Jahveh felé kapcsol. Ezzel nem mondjuk őt impresszionistának, mert a bekövetkezendőkről Jeremiának nem vak, kifejezéstelen benyomásai vannak, hanem biztos tudomása: „Vajhi debar Jahveh élj lemor“ — ezt szószerinti értelemben kell vennünk. Jeremia prófétasága sokkal megrendítőbb, semhogy az illuzióból fakadónak tekinthetnők. A halhatatlanságban nem hitt, csak egy és nagyon drága élete volt és azt mindenestől fogva prófétaságának áldozta. Illuziókért nem szoktak ez emberek ekkorát áldozni. De ha víziója kevesebb is, inkább mondhatnók, hogy állandóan látott, de nem úgy, mint víziónárius, hanem úgy, mint aki *valóságot lát*, mert mindent, amit előre mond, kijelent, Jahveh előtt már bevégzettnek látja. A héber cselekvés a Jahveh végzése a nyelvben is „actio perfecta“-ként jelenik meg s Jeremia ezeket az „actio perfecta“-kat látja és hallja Jahvetől. (8:1—2, 4:13, 4:23—27, 4:15, 6:24, 25, 8:16, 9:12.)

Jeremia nem jó kedvéből, nem önként, nem szívesen engedett Jahveh hívásának. Említettük, hogy Jahvehnak legenedelmesebb szolgálói mind ellentálltak. Az Izrael szóban symbolikus kifejezést nyer ez a paradoxon. Jeremia is szembeszáll Jahveval és viaskodik. E viaskodásból, mely a külső és belső harcok szakadatlan sorát jelentette Jeremiának, úgy kerül ki, mint új öntvény. A mássá létel, a megtérés és újjászületés megragadó formája ez. Nem az egyénisége formálta a prófétaságát, Jahveh nem volt tekintettel semmire, nyersanyagnak tekintette Jeremia külső és belső adottságait és a maga választotta formába öntötte az összezúzott, fájó, gyöngéd, félnék, naiv életet. Ez a forma: Jeremia prófétasága, Jahveh öntvénye, melyben az új kohéziót, a „debar Jahveh“ adja. A mai vigasztalás Jahvehtől: a holnapi teher (12:1—6.). És mekkora vigasztalás: ha szavaid hallattad, én élveztem azokat... ne légy nékem rettentésemre,... reménységem vagy te nekem a háborúság napján (17:17). A kiválasztással és elhívással dramatikus viszonyba jut Jahveval, a ki társalog vele s úgy beszél, mint apa az ő fiával, vagy, amint Mózesről

mondja az írás: ember az ő barátjával (Ex. 33:11). Jeremia engedetlensége nem a rábizottakban jut kifejezésre; ha valami pere van Jahveval, azt *csak vele* vitatja. (Róm. 1:32). A lázadó lelkek tömegekre támaszkodnak a zsarnokokkal szemben. Az ő lelkétől azonban ez idegen volt, sőt ép' az ellenkező igaz: előttem álltam, hogy javokra beszéljek, hogy elfordítsam róluk haragodat.

Az érzéki világban, a minden nap látható természeti tárgyakban prófétánk eszközt pillant meg, melyek Jahveh szaváról tesznek tanuságot. A mandulavessző, a forró fazék, az elrothadt öv, a saját szomorú sorsa, az agyagedény összetörése, a Hinnom völgyében, a tömlőc, a verés, a járom, a haragpohár abból a szempontból ítélendő meg, ahogyan azt Jeremia élte. Mert ezekben a symbolikus képekben és a hozzátűzött magyarázatokban nagy tapasztalások fejeztetnek ki. Az az ember-próféta fejezi ki, akinek a fájdalom és próféta-sága, látásának ereje sokkal nagyobb, mint költészete, ill. szenvedése és próféta-sága túlnő költészetén. A lyra véres drámává, tragédiává súlyosodik, a könnyek vércseppekké pirosodnak, a jajszó átokká, ... és mindig és minden befelé hull. Minden a szívre hull, minden a szíven tombol végig, hisz minden jelenségből Jahveh rettentő végzése néz rá a tágra nyílt szemű lelkéből néző prófétára. Így áll előttünk Jeremia a próféta, aki minden látásáért Jahveval küzd saját népe érdekében és ugyanettől a néptől megverettetik. Megrázó dilemmájának megoldására külső és belső életét maradék nélkül áldozatul kell hoznia. Ez a döntő plusz minden ószöv.-i prófétával szemben!

Jeremia nem vallást tanít, nem dogmatikumot ad első-sorban, melyek a korhoz tapadvák, hanem örök formákat ad, amikor feltárja, hogy hol van a vallás egyetlen kultuszhelye, milyen viszony van a vallás tárgya és alanya között, hogyan érintkezik az ember Istennel, milyen az elválasztott, elhívott ember magatartása. Tehát adja az individuális vallás életformáit. A vallás kultuszhelye a szív, mely lehet csalárd, gonosz, körülméletlen, telve bűnös gondolattal, gonoszsággal, keserőséggel. Lyrája, költészete ezzel foglalkozik, mentesen minden alantas erotikumtól. Ezt a szívet Jahveh körülméletli, magáévá teszi, megerősíti gyöngeségében, hihetetlen terhekre képesíti. Ez a vallás lakóhelye, oltára: *a kései kálvinista signum*. Az emberi élet legnagyobb kérdései többé nem kollektív

kérdések, hanem egyéniek. Jeremia sohasem áldozott, a templomból ki volt tiltva, a közösségi élet melegségét nem érezte és mégis Jahveh előtt állt. Jahveh vele van és nemcsak Jeruzsálemben, tehát Jahveh és Jeremia között személyes a viszony. *Előbb Jahveh érintkezik* az emberrel, ő választ, ő szeret előbb, az ő szava lön Jeremiához. Az ember felelete új. Ebből a feleletből nagyon sok már — *az imádság* — még Wellhausen is *az imádság atyjának* nevezi Jeremiát. Tehát nemcsak kijelentő prédikátor, hanem *imádkozó próféta alak*. Az isteni, az objektum, nem a legmagasabb, amit a vallástörténelem felmutathat, de az emberit, az állásfogalást, az isteninek kijáró magatartást, a subjektum életformáját *minden próféták fölött élte. Erre pedig az imádság képesítette.*

A vallásban tehát *az objektum a valóság, az elsődleges az iniciatív.* Ezzel szemben vagy engedelmeskedik a próféta és ez abszolút engedelmességet jelent, vagy nem és akkor halált jelent. Grandiózus kijelentés és Jeremia Jahvehjára jellemző: én előtökbe adom néktek az élet útját és a halál útját (21.8). Jeremia engedelmeskedik, vérzik, de él, Hananja hazudik, élvezi népszerűségét, de halálával fizet. E nagy emberi vívmányokban azonban ott rejlenek Jeremia korlátai is: az élet se több, se kevesebb, mint a földi lét, a szemhatáron túl nincs vigasztalás, ha az anyaméh koporsója lett volna, nem szenvedne, nem élne; a vigasztalás *nem a jobblét, hanem a nemlét.* Ne sirassátok a halottat és ne bánkódjatok érte, hanem azt sirassátok, aki elment, mert nem jó vissza többé és az ő szülőföldjét nem látja meg. (22:20.)

Hogy a vallás lakhelye, ill. az Istennel való érintkezés helye a szívbe helyeztetett át, formai alapul szolgált még arra is, hogy a bűn sem kultikus jelenség, nem materia; valami más az, amit Jeremia még nem fejezett ki. Ő csak azt mondta, hogy a szív csalárd: cselekedhettek-e jót, akik megszoktátok a gonoszt . . . meddig maradnak még benned a te bűnös gondolataid? Jeremia előtt még *az a bűnös, aki cselekszik,* bár Jójakim korholásában *a rossz embert* is dorgálja. Akinek szabadulást mond, annak lelke megszabadulását tartja szem előtt, de ez a lélek nem több, mint „nefes“. Szánakozásában így kiált fel: bizony a te vétked a szivedig hatott. Néha *a nefes* rontja meg a cselekedeteket, máskor *a cselekedetek* rontják meg a nefest. De nem is lehet éles disztinkciót várni Jeremiától, mert ő maga úgy élt, hogy lelkének minősége,

cselekedete egyaránt egy harmadik hatalomtól függött: Jahveh szavától.

Jeremia nem volt kiváltságos alak, hogy királyi öntudattal pillantható volt alá, mint Jesaja, az élet sötét örvényeire. A legmélyebb örvényeket saját szívében hordozta és élte. A kétségbeesés óráiban, amikor lelke feszültsége megsemmisítéssel, örök alázuhanással fenyegette, imádsággal kapaszkodott lelke egyensúlya felé. De vége Izrael történetének övele, illetve *vele lezárul a prófétizmus, a jahvizmus*. Ő záró és kiinduló pont, zárja a prófétizmust, nyitja az utakat a judaizmus felé. Prototipusa az imádkozó zsidóságnak. A zsidóság csak évszázadokon keresztül értette meg, mit jelentettek Jeremia súlyos kifejezései. Utat nyitott a vallásos reflexiónak, ő az első szellemi-lelki életet élő zsidó. Jeremia igazi egyéniségéhez, mentalitásához csak a keresztyénség férközött, amikor az általa felvetett élettalányokra *az Élet-tel* felelt. Az ő gazdag személyisége felbecsülhetetlen értéké lön, úgy a keresztyénség, mint minden idők nagyjai számára. Jeremia az engedelmesre és a másért való szenvedésre klasszikus példát mutatott. Nem a régi szövetség lelkesítette, mint kolégáit, hanem a szívekbe írt Új szövetség. Ha az apostolok prófétáknak nevezhetők, Jeremia apostolnak tekinthető a szó eredeti értelmében. Jer. 29. része már csirája a misszióknak és a lelkipásztorkodásnak. A bűnös, hűtlen, szófogadatlan fiakat még is szeretni kell, imádkozni, könyörögni kell értük. Az idegen is lehet jó ember, a babiloni is, hisz Jahveh eszköze az, — és engedelmes eszköze. A szerecsen is lehet irgalmas, szive van, lehet jó, pedig nem zsidó. Szeretheti Jahvet, Jahveh is őt szerecsen, idegen, jövevény, rabszolga létére!

A vallás horgonyt vetett a szívben, az egyes ember, az egyén szívében, függetlenül az állam és nép politikai fennmaradásától vagy bukásától. A vallás súlypontja, de ugyanakkor a világbirodalmak és népek sorsa, az egész emberi élet a maga teljes relativitásával Jahveh gubernátorsága alá kerül. Többre, Jeremia után, nem haladt a zsidó vallás, csak az ember szállott alá mélyre-mélyre, hogy az elmaradt, meg nem járt mélységeket újra megjárva, nyögjön és sóhajtson s várja az Isten Fiának megjelenését.

Jeremia alakja minden tanulmány nélkül vonzóan, félelmetes fenségben áll előttünk ott, ahol a 26 éves ifjút Jahveh

megszólítja. Ha semmi más nem maradna tőle örökségképpen, csak ez a csodálatosan szép és igaz dialogus, elég volna, hogy személyiségébe elmerüljünk (Jer. 1:4—10.), e dialógushoz nem kell kommentár, erről nehéz tételes prédikációkat írni, ezeket csak magunkba szívni lehet és a mikor a szavak mélységeibe sodródtunk, imádsággal szabadulni fel. Ezek a szavak kibirták a századokat és évezredekét és még évezredekét fognak kibírni. Ez igazságok felette állnak a vallástörténelemnek, mert nemcsak muló jelenségek, *nem fejlődési stadium jelzői; mindenütt a vallásos élet zenithjén jelennek meg.* Semmi veszedelem abban megállapítani, hogy Jeremia alakja, sorsa, személyisége az őskereszttyénség kincsévé lesz. A zsidóság Jahveh szenvedő szolgáját róla mintázza, itt kap az ő alakja hidat — *Krisztus felé.* Az Ótest. indái ő benne nyúlnak a Kereszt felé. Jeremia is, Krisztus is latrok barlangjának nevezték a templomot. Mindketten a mézárszékre vitt bárány sorsára jutottak, mindketten erőszakos halált szenvedtek el, de egyik úgy, mint ember, a másik úgy, mint Isten.

Jeremia legnagyobb gondolatait János evangelista értékesítette, akit Jézus szeret vala. Pál apostol a Római levélben, gyakorlatilag alkalmazta (praeexistencia, praedestináció). Ha szabad ismételni, igaz örökké igaz, hogy a protestantizmus: *Krisztus utáni prófétaság,* Jeremia személyisége a kálvinista reformációban éled újra. A nagy kálvinista személyiségek homlokára Jahveh szava van írva: *mielőtt az anyaméhben megalkottalak, ismertelek és mielőtt az anyaméhből kijövéél, megszenteltelek, prófétának rendeltelek.* Jahveht Krisztus atyánkká tette, aki sorsunkat jóságosan és szeretettel praedestinálta.



## Felhasznált művek jegyzéke:

1. R. Kittel: Geschichte des Volkes Israel II. Bd. 4. Gotha 1921.
2. R. Kittel: Religion des Volkes Israel, 1921.
3. R. Kittel: Die Alttestamentliche Wissenschaft in ihren Wichtigsten Ergebnissen. 4. Aufl. 1921.
4. B. Duhm: Israels Propheten. 1916.
5. B. Duhm: Jeremia: Kommentar. 1901.
6. Giesebrecht: Jeremia: Kommentar. 1907. 2. Aufl.
7. Paul Volz: Die Biblischen Altertümer. 1914.
8. S. Sellin: Einleitung ins alte Testament. 1920. 3. Aufl.
9. J. Meinhold: Einführung in das alte Testament. 1919.
10. E. König: Die Religion des Alten Testaments. 1915. 2. Aufl.
11. Dr. Keckskeméthy: A mi vallásunk. Az ótestamentumi vallás. 1917.
12. A. Jeremiás: Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. 1916. 3. Aufl.



Kolozsvári rejt. teol. fakultás  
könyvtára.

## TARTALOMJEGYZÉK

I. A prófétákról. Helyük a szellemtörténelemben .....	3
II. Jeremia és kora, a kérdés elhatárolása .....	9
III. Manassé .....	12
IV. Jeremia születése, származása .....	17
V. Jahveh és a jáhvizmus. Prófétizmus és vacionálizmus .....	19
VI. A deuteronomiumi reform .....	24
VII. Az egyedül maradt próféta. A vég eszközei.....	32
VIII. Jeremia és a Deuteronomium .....	38
IX. Megiddo .....	43
X. Megiddo után .....	45
XI. Cidkija. A vég .....	48
XII. Jeremia személyisége .....	55
XIII. Jeremia prófétasága .....	63



## Értelemzavaró és szembetűnőbb sajtóhibák :

4 oldal,	28 sor :	jelenvilág helyett jelenségvilág
6 "	9 "	a zárójelben levő (tehom) törlendő
7 "	2 "	vallásos helyett valláshoz
8 "	5 "	élet-nek helyett életnek
17 "	14 "	múlt helyett mult
20 "	19 "	A két nép... helyett A nép két...
20 "	21 "	Assyr helyett Assur
22 "	36 "	történeteszméletük helyett történeteszemléletük
23 "	27 "	írásaiban költői közé beszúrandó írásaiban a költői
24 "	9 "	jő fel helyett nő fel
26 "	35 "	önállósító helyett önállító
27 "	7 "	Helkiánál helyett Hilkiánál
27 "	17 "	Delitzsch helyett Delietzsch
27 "	34 "	múltat helyett multat
28 "	12-13 "	alázatosságot helyett alázatosságát
28 "	30 "	könyv vallás helyett könyvvallás
28 "	33 "	messziségből helyett messziségéből
31 "	33 "	Jeremi helyett Jeremia
32 "	16 "	akik az egyéni helyett akik egyéni
33 "	15 "	hívására, helyett hívására (vessző kimarad)
33 "	32 "	Priesterpekulation helyett Priesterspekulation
34 "	19 "	á'ria'k helyett áriák
35 "	12 "	mut helyett mult
35 "	38-39 "	debar Jahvek helyett debar Jahveh
36 "	31 "	megöltjeit. helyett megöltjeit."
39 "	3 "	horribile dietus helyett horribile dictu
42 "	17 "	(= leb-nefes) (= leb, nefes)-re javítandó
44 "	22 "	Bethel — Béthél-re javítandó
52 "	37 "	assyr helyett syr
57 "	17 "	contemplációból helyett kontemplációból
59 "	5 "	concepció — — reincarnáció helyett koncepció reinkarnáció-ra javítandó
59 "	30 "	Urifa helyett Urija
52 "	6 "	Melanchtonia helyett Melanchtonja
36 "	11 "	az helyett azt
37 "	5 "	azonbáz helyett azonban
38 "	28 "	érintkezés helyett érintkezés

Kolozsvári ref. theol. fakultás  
könyvtára.